В. ДОМОНТОВИЧ

ДОКТОР СЕРАФІКУС

В-ВО УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА

ДОКТОР СЕРАФІКУС

В. ДОМОНТОВИЧ

ДОКТОР СЕРАФІКУС

НАКЛАДОМ
В-ВА »УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА«
МЮНХЕН 1947

Видано у співпраці
з Видавничою Комісією МУРу.
Редактор видання і автор коментаря
Юрій Корибут
Обкладинка
Якова Гніздовського

Authorized by Headquarters European Command Civil Affairs
Division APO 757, A. G. 383. 7 GEC-AGO, from July 1947
Responsible editor and printer: Wasyl Pasiczniak
Druck: R. Oldenbourg, Graphische Betriebe G. m. b. H., München

ВІД АВТОРА

»Доктор Серафікус« написаний був в рр. 1928-1929 і мав з'явитися у видавництві »Сяйво« (П. І. Коменданта), але не з'явився, бо видавництво »Сяйво«, як приватне, було закрите.

З тих пір минуло 20 років. »Доктор Серафікус« належить зовсім відмінній добі, зовсім відмінному часові, ніж теперішній. Змінився час, змінився читач, змінилися вимоги, які час і читач ставлять до твору. Між двома відтинками часу лягла глибока прірва.

На сьогодні »Доктор Серафікус« є лиш »документ часу«, свідчення про літературу, якою вона була або могла бути в другій половині 20-х років.

В. Домонтович

Мюнхен, вересень 1947

РОЗДІЛ І

Мінливо й мляво перебігають світлі струмки на великій круглій фонтанній мушлі. Зміна білявих струмків в абстрактних арабесках тіней розбиває увагу своєю безпредметністю. Перебіг тіней, падіння бризок, плюскіт води символізують для Комахи усталений спочинок на півгодини в скверику, коли він, напрацювавшись у бібліотеці, повертається додому.

Після врочистої мовчазности бібліотеки, де лунке шепотіння й рип пера виростають у погрозу уявленої катастрофи, після книжкової тиші, коли біла одноманітність прямокутників паперу, книжок, лискованої площини стола замикає в собі обрій вражень, — зелень дерев і дитячий метушливий галас заспокоюють. Галас заспокоює тим, що дратує.

Ірця біжить, підстрибуючи, назустріч:

— Дядько Комаха прийшов. Дядько Комаха! Добридень, дядю Комахо!

Дядя Комаха обережно стискує маленьку руку, кладе свого портфеля з книжками на лавку й сідає.

— Добридень, Ірцю! Як ти себе почуваєш?

— Дякую, дядю Комахо. Гаразд. Покажи, які в тебе сьогодні книжки.

Власне, її цікавлять не книжки, а малюнки. Ірці байдуже, що дивитись, аби дивитись. Вона охоче переглядатиме й праці акад. Павлова, і Рошерівський »Mythologisches Lexikon«, і атлас Мікенських розкопин, і таблиці з уламками посуду в »Трипільському УАН-івському збірнику«, і портрет Ервіна Роде або Федора Вовка.

В Ірці досить розвинене почуття умовности, щоб на свої запитання задовольнитися з тих двох відповідей і пояснень, які вона дістає від дяді Комахи, дарма що деякі з цих відповідей межують із знущанням.

— Що це? — питає Ірця, показуючи малюнок доби палеоліту, де на камінці вирізьблено не то ведмедя з головою коняки, не то коняку з лапами ведмедя.

— Це, — пояснює Комаха з щирою й непідробленою сумлінністю людини, що звикла ніколи не зважати на авдиторію, — це рінерит з оріньякської стоянки Реб'єр.

Дівчина одриває голову від книжки, щоб подивитись, чи він жартує, чи ні. Упевнившись, що він говорить серйозно, і, муслячи п'ятерицю слиною, вона перегортає сторінки далі.

Людські постаті в тваринних машкарах, подібні на американських мавпочок з дротяними ніжками, привертають увагу Ірці. Ірця тикає брудними заслиненими пальцями, лишаючи на сторінці пляму, і питає:

— А це?

— Це малюнок на костяній тарахкальці Мадленського шару з-під скелі Меж на півдні Франції. Оці-о люди танцюють святий танець сарн.

Ірця захлинається од веселого реготу.

— Які смішні! Які вони смішні! І я хочу так!

Ірця починає плигати, у стилізованій подібності відтворюючи рухи людей кам'яного віку.

Таблиці в книжках з рефлексології можуть зворушити її не менше од картин сучасних французьких та німецьких експресіоністів. Цікавість Ірчина така різноманітна й всеосяжна, що досягає ступенів мудрої й лагідної байдужости: їй байдуже, що дивитись, аби дивитись. Усе вона сприймає з однаковим захопленням. Не любить Ірця лише тих книжок, де нема малюнків, ані таблиць.

Перегорнувши таку книжку з початку до кінця і ще раз розкривши її, щоб саму себе перевірити, вона розчаровано каже:

— Який ти, справді, такий, дядю Комахо!

— Який?

— А такий... — Вона відшукує слова і несподівано для себе знаходить: — Такий абсолютний дивак!.. Навіщо ти носиш із собою зовсім порожні книжки?

Комаха заздрить Ірці. Після тридцятьох років усі книжки здаються прочитаними і всі продуманими. Він уже пізнав ту гірку огиду пересичености перед книжками, отеє taedium libelli, що з року в рік збільшується і що від нього попри всі зусилля вже ніколи не можна звільнитись, коли зникає колишня юнацька віра в книжки і марною стає надія, що якась нова книжка раптом, як виграш у лотереї, принесе несподіваний дар визволення.

Така доля кожної людини, що має справу з книжками. Книголюби, які все своє життя проводять у бібліотеках, приходять до бібліотеки з любови до книжок, щоб серед книжок загубити її. Бібліофіли, бібліологи, бібліотекарі майже ніколи не пишуть книжок. Іноді, правда, серед них можна натрапити на осіб, що з маніякальною упертістю протягом десятиліть незмінно працюють над однією якоюнебудь працею, але вони ніколи її не кінчають.

Це як у шлюбі: перше почуття оджито, і від кохання лишилася тільки звичка, якої нема змоги з себе скинути. Коли й є будь-які рештки кохання, то тільки ті, що притаманні звичці. Тільки звичка, та ще млявість і байдужість не дають повстати проти колишнього кохання й обернути його в ненависть, спалити його, як Герострат спалив храм Діяни Ефеської й Омар, небіж Магометів, олександрійську бібліотеку.

В віці, через який уже переступив Комаха, і думки, і книжки здаються такими нерадісними й

безобрійними, як і дні, що їх віддано книжкам, лекціям і бібліотеці. В байдужості Комахи не лишилося вже жадної краплі цікавости. Нічого, окрім звички.

Ірцю турбує питання: »Чи буде ще раз літо?«. Для неї рік — доба. Рік згодом вона зовсім не та, що рік тому. Для Комахи дні, тижні, роки зливаються в один одноманітний плин, що в ньому тижні, місяці, навіть роки линуть і зникають непомітно. Для Ірці кожен день — відкриття нових країн і незнаних обріїв. Невеличкий обшир коло неї в садку, на майдані, де вона бавиться, ховає безліч ніким не знайдених і не уловлених скарбів. Кожен новий наступний день для неї радісний і щедрий подарунок всеблагої долі. Для Комахи день замкнено в усталений розклад незмінно в певні години і хвилини повторених вулиць, бльокнотних нотаток, прочитаних лекцій, перегорнених сторінок, списаних аркушів і переглянених студентських справ. Для Ірці день безмежно довгий. В розпорядженні Комахи є лише півгодини, коли він дозволяє собі посидіти в садку, погрітись на осінньому сонці, порозмовляти з Ірцею — єдиний його протягом дня співрозмовник, — щоб потім поспішати додому, заснути на годину і сісти ввечорі знов за книжку, коректи й рукописи.

З людьми Комаха ніяковий, стриманий і мовчазний. З Ірцею він балакучий і веселий. З Ірцею він навіть жартує і бавиться, чого в інших випадках од нього аж ніяк не можна було б сподіватись.

Комаха з Ірцею приятелюють нещодавно. Якось, нудьгуючи, в півдрімотній утомі після кількох лекцій в ІНО та сидіння над книжками, Комаха спочивав на лавочці в садку, а коло нього маненька дівчинка ліпила з землі, якої вона наскребла на доріжці, пиріжки. Дівчинка була стандартна п'ятилітня дівчинка: огрядненька, пухка, рожева, ясноока й ясноволоса.

Десь на перехресті надривно дуділи в дудки комборбезні карасинщики, трамваї дзеніли і гуркотіли, вози, вантажені вугіллям, здригались на бруку вулиці, хлопчики вигукували останні новини про вибори в англійський парлямент, святкування МЮД'у, таблиці виграшів.

Вересневе сонце гріло м'яко й лагідно. Сонячні плями тремтіли на доріжках, посипаних жорствою. Фонтан плюскотів, і ясні струмки перебігали на великі й круглі фонтанні мушлі. Малі діти гуляли на майданчику коло фонтану, наспівуючи, присідаючи, розкидуючи руками: »Отакий високий! Отакий широкий!« Це про пиріг... Серафікус куняв. Дівчинка коло нього копирсалася в засміченому поросі. Вона щось шепотіла, заглиблена в свої справи, відсутня для всього того, що не стосувалося до її роботи. Дівчинка сподобалася Комасі своєю серйозною уважністю. Він розглядав її згори вниз крізь лінзи своїх окулярів, але вона не звертала на нього уваги. Він не існував для неї, як не існувало й нічого довкола, окрім купки пороху та бруду, з якою вона вовтузилася.

Діти то є діти... Коли скласти пальці »козою«, зробити страшні очі та погрозливо приказувати: »коза-дереза за півбока луплена«, ніби й справді коза хоче рогами забодати, діти регочуться до гикавки. Спосіб бавитися з дітьми, загальновживаний і традиційний.

Щоб зав'язати знайомство з дівчинкою, Комаха скористувався з цього малооригінального, досить трафаретного звичаю: пальці, складені, ніби роги, схилена голова та приказка речитативом.

Дівчинка одступила на крок:

— Де ти навчився такого хуліганства? Я такого не люблю!

Вона була надто серйозна й надто обурена, ця поважна й незалежна п'ятилітня дівчинка, щоб Комаха не засміявся. З чемности дівчинка на його сміх відповіла посмішкою. Вона не хотіла ображати чужого дядю, що не вміє поводитися з діть-

ми. Вона трималася з дядею протекціонально, як старша, досвідченіша й розумніша. Такий тон і манеру в ставленні до Комахи вона засвоїла з перших же днів знайомства з ним.

На звичайне запитання, з яким годиться звернутися до малої дитини:

— Як твоє ім'я? —

вона відповіла не відповіддю і не мовчанкою, крутячи пальцями кінчик фартушка й сором'язливо дивлячись убік, а запитанням від себе:

— А тебе?

А тому, що незнайомий дядя міг не зрозуміти, про що його питають, вона, уточнюючи, повторила запитання:

— Як тебе звуть?

Він відповів:

— Комаха!

Вона підвелась, відступила вбік, заклала вимазані рученята за спину, виставила наперед своє кругленьке черевце, і запитала:

— Справді?

— Справді.

Дівчина замислилась. Вона повернулась до нього всім своїм тулубом і досить довго розглядала Комаху, його обличчя, вбрання, руки, довгі ноги й великі черевики. Вона обдивилася його з ніг до голови. Тоді підвела очі—такі прозорі і ясні,— ще дещо поміркувала й, прийшовши до певного логічного висновку, сказала:

— А чому ти такий дуже великий, якщо ти комаха? Аджеж комахи бувають маленьки?

Вона ще раз поглянула на нього, великого, гучноголосого й чудного. Надто чудного, щоб бути подібним на людину, і надто великого, щоб бути тотожним комашині. Вона шукала поєднання суперечностей, логіки в явищах, що спростовували одне одне.

Якщо цей Комаха і був людиною, то якоюсь іншою, не такою, як уся решта. Попри всю свою

грузьку, тяжку масивність, він здавався абстракцією й фікцією. Швидше справді не людина, а похмурий ґном, що живе в таємних льохах, глухих, заплутаних підземних переходах, відлюдкуватих самотніх печерах, що не звик бувати серед людей і радіти, побачивши сонце. У нього було щось од гомункулюса, колби, ляборaторії, од леґенди про Фавста, од плянківських теорій, од химер, ілюзій, схем і формул. Ані його величезне тіло, ані його червоне, голене подібне на шматок свіжого м'яса, обличчя не переконували в реальній правдоподібності його існування.

У Комахи була непропорційно велика голова з опуклинами на чолі, а на м'язистому широкому носі він, надто короткозорий, замість окулярів носив складні лінзи, що в них світло розкладалося на геометричні блиски, на трикутники, куби, квадрати, ніби геометризоване світло перетворювалося на математичну схему. Сказати б, носив він свої важкі лінзи не для того, щоб дивитись на світ і людей, а з навмисною метою експериментувати над світлом.

Ірця оглядала, зважувала, міркувала, оцінювала і тоді, після павзи, висловила певне гіпотетичне припущення:

— Може ти не проста комаха, а такий великий комашиний тато?

І тоді відповіла на дядине попереднє запитання:

— Мене звуть Ірка!

Але, за деякий час, внесла поправку:

— Ірусенька!

Це здавалось їй переконливіше і певніше, якось ніжніше й інтимніше. Очевидячки, вона дійшла до висновку, що дядя, який з нею почав розмову, заслуговує на довіру й визнання. Можливо, вона захотіла піддобритись або виставити себе в кращому світлі. (»Ірусенька, гарна дівчинка«, а не так: »Ірко, йди но сюди!«).

— Я живу там! — сказала вона і показала пальцем на будинок через вулицю за сквериком.

— А ти де живеш ?

— Я живу там!

Він махнув рукою в напрямі будинка, де мешкав.

— Далеко?

— Не дуже!

Наступного дня Ірця перша підійшла до Комахи, спинилась у кількох кроках від нього, заклала руки за спину, схилила голову набік і з хвилину роздивлялась. Уважно роздивившись, вона запропонувала Комасі:

— Коли ти комашиний тато, то я хочу бути за комашину маму! Ти нічого не матимеш проти?

Одержавши згоду, Ірця побігла розповісти сенсацію своїм приятелькам.

Вона пишалась перед іншими дівчинками, що гуляли у скверику, з надзвичайности свого нового знайомства. Шанолюбство маленької жінки було задоволене вщерть. Така екстраваґантна шлюбна угода!..

Комаха міг бачити, як приятельки Ірчині, ховаючись за деревами й обережно, з цікавістю й жахом, визираючи з-за дерев, дивилися на нього, а Ірця пояснювала:

— Це комашиний тато!.. У нього є комашині лапки, тільки він ховає їх, а комашині вусики він голить. Я все знаю, бо я комашина мама: він сам просив мене, щоб я була за його комашину маму.

Останнє твердження Ірчино не зовсім відповідало дійсності, та Ірчине серце було таке повне ясного захоплення, що не варт було зважати на будь-які дрібні неточності. Істина деталів повинна була гармоніювати з істиною цілого.

Того дня Ірця зустріла Комаху з хитрою й задерикуватою посмішкою.

— А я знаю щось!

— Що ж ти знаєш, Ірцю?

— А я знаю щось.

— Скажи, що.

— А я не скажу!

— Чому ти не сакжеш?

— А так, не скажу!

— Ну, не скажеш, і не треба.

Але це було не цікаво: »Не треба!« Вона мусіла була поділитися з кимсь тайною, що її вона знала, й дівчинка почала знов:

— А я знаю!

Пританцьовувала й приспівувала:

— А я знаю!.. Знаю!... Знаю!..

— Ну, кажи вже!

Тоді, сяючи, порожевівши, урочисто проголосила:

— Я знаю, де ти живеш?

— Де?! Ось там, за садом. В отому будинку на розі!!

— А ось і неправда! Я знаю щось інакше!

І, знизивши голос,. вона ткнула пальцем у землю і тихенько промовила:

— Ти живеш тут! Я бачила!

— Що ти бачила?

— Я бачила, як комахи через дірочку в землю лазять. Ба-агато комах! Я сама бачила.

Це було остаточно певно, як вона бачила. Та дядя Коваха продовжував заперечувати.

— Але ж, моя мила Ірцю, це неможливо. Я такий великий, а дірочка, через яку лазять комахи в землю, зовсім маленька. Ти ж розумієш, що це аж ніяк не можливо!

Ірця розуміла. Вона ладна була розплакатися. Вона почувала себе ображеною. Вона надула губи. Вона одвернулась од Комахи і навіть відмовилась од запропонованої їй цукерки. Чи варто було жити в світі, їсти цукерки, спати, бути гарною й слухняною дівчинкою, якщо твої гадки хибні й твої припущення розходяться з дійсністю? Вона пішла сумна й насумрена.

Наступного дня дівчинка сяяла:

— Я знаю, — сказала Ірця, — як ти це робиш. Тепер я знаю, ти йдеш далеко, далеко! Дуже далеко йдеш. Тоді ти стаєш маленький, зовсім маленький, і тоді ти влазиш у дірочку!

Логічна структура висловленої думки була бездоганна. Все непотрібне було відкинуте, і лишалась одна чисто розумова конструкція, що в ній не було нічого зайвого або привнесеного ззовні.

В Ірчиному житті наступив комашиний період. Вона годинами могла сидіти біля комашниці й розглядати комах та їх ретельну господарську метушню. З материною уважністю вона дбала за комах.

Якщо якась комашина лізла через доріжку, вона брала її й клала в травку ґазону.

— Дурне малятко!

Приносила цукерку й розламувала на дрібні крихти.

— Це для вас! Їжте!

Її серце було сповнене саможертв.

З докором вона закидала Комасі:

— Чому ти ніколи не даєш комахам їсти?

І, шукаючи для нього пробачення, висловлювала гадку:

— Ти, мабуть, приносиш їм їсти вночі, коли всі сплять, щоб ніхто не бачив?.. А що вони їдять?

Щоб відповідати на Ірчині запитання, Комасі довелося перечитати Фабра.

Їх взаємини розвивалися цілком нормально. Були принесені ляльки, і Ірця познайомила Комаху з тим оточенням і тими особами, в колі яких їй доводилося існувати.

— Скільки тобі років, Ірцю?

— Торік було десять, а цього п'ять!

Вона не запитала й собі Комаху, скільки йому років. Діти не питають про це дорослих, бо, очевидячки, це мало істотна справа. Але вона мелянхолійно зауважила:

— Я скоро стара буду.

Це було несподівано.

— Що ти, Ірусю! Чому так?

— Я швидко росту!

До дяді Комахи Ірця відчувала особливу ніжність, — вона гладила його волосся, руку, обличчя, і з невисловленим бажанням, не наважуючись попросити скинути черевики, щоб поглянути на його комашині ноги, вона злізала йому на коліна, обіймала за шию й зазирала йому в вічі. Вона сподівалася, що й без її прохання, він і сам якось здогадається скинути черевики і тим зробити їй приємність.

Спіймавши комашину й показуючи, Ірця запитувала:

— А це твій? Вони всі твої, татові, чи, може, є й інші, окрім тебе, комашині тати? Ти мусиш мені показати інших тат, які вони. Отой дядя, що сидить на тій лавці, теж комашиний тато? Він до тебе подібний. Ти не знаєш? Я побіжу, запитаю.

Василь Хрисанфович почував себе досить ніяково, коли Ірця, схопившись, бігла до незнайомого дяді і питала: — Ти теж дядя Комаха? — а тоді вихром неслась назад і голосно заявляла:

— Ні, той дядя сказав, що він ні, що він не дядя Комаха!

Іноді Комаху Ірця застерігала:

— Обережніше! Ти ледве не розчавив бідну комашину. Який ти, далебі, такий...

І все ж таки в їх стосунках було щось непевне, сумнівно, хистке. Щось, що викликало в дівчинці стурбованість, народжувало внутрішню тривогу. Не важко було помітити, що в середині її відбувалася велика боротьба, яка примушувала її страждати.

Ірця була надто твереза дівчинка, щоб за деякий час не перевірити свій комашиний ентузіязм, дядю Комаху та віру свою в нього. Вона підійшла, обдивилась його з усіх боків, обмацала черевики,

потягла за штани, торкнулася рукою піджака, обережно, ніби боячись, ніби остерігаючись, що щось може трапитись. Тоді, перевалюючись, сопучи, влізла на лаву, забралась Комасі на коліна, торкнулася щік, зняла окуляри, зазирнула в вічі, розстебнула піджак, обмацала жилетку, краватку, сорочку, зідхнула важко й запитала:

— А ти, дядю Комахо, людина?

Комаха не зрозумів.

— Ну, а як же, Ірцю, розуміється, людина.

Вона допитувалася:

— Всерйоз людина, чи ти тільки кажеш? Зовсім чи тільки настільки?

Вона показала кінець пальця.

— Всерйоз, Ірцю! Цілком всерйоз. Така ж людина, як і ти, як і твої тато й мама!

— Не може бути! — сказала роздратовано Ірця і тупнула ногою.

Вона заперечувала людську істоту Комахи, заперечувала рішуче й категорично.

— Отже, ти не справжня комаха? Чи це ти все тільки навмисне, тільки так?

Що сказати? Як відокремити в собі умовність свого ім'я й себе як людину? Комаха міг би говорити про ейдотичні смисли, він би міг процитувати останні книжки Лосева і його думки про формули категорій, що входять в тетрактиду »А«: Нейменована та іменована істота тотожна зі своїм ім'ям як суцільним видом своєї найменованости і відмінна зі своїм ім'ям як нейменована, але як пояснити дівчинці відмінність особи й імени?

— Я, — сказав він, плутаючись, і плутаючи, і не сподіваючися щось розтлумачити, — я Комаха, тільки я не комаха, а... а так... Ну?..

Ірця зрозуміла його

— Ти, значить, зовсім не комаха, а просто Пупс!

У цій короткій Ірчиній фразі було сховано досить презирства й іронічного розчарування.

Смішний, товстий, недоладний дядя Пупс! Це був удар у саме серце. Адже одне діло приятелювати з таємничим і привабливим своєю загадковою надзвичайністю комашиним татом, і цілком інше з людиною, подібною до пупса. У пупса товсті щоки, велика голова й вирячені очі. Тягнучи за ноги ляльку, Ірця принесла рожевоголового пупса. Вона уїдливо сказала:

— Це ти! Це ти такий! Це пупс малий, а великий дядя Пупс в окулярах — ти сам!

Вона бажала помститися, відплатити за розчарування, але вона не була злою дівчиною. Ні, серце її було сповнене любови, ніжности й всепрощення.

Вона притулилась до колін Комахи й прошепотіла — вона хотіла втішити його:

— Ти не сумуй! Це ще нічого, що ти не комашиний тато, а тільки пупс. Пупс теж гарний, дарма що він смішний і недоладний. Я люблю його! Я дуже люблю тебе, дядю Пупсе!

РОЗДІЛ II

Комаха-Серафікус-Дядя Пупс звик до дівчинки.

Похмурий дощовий день, коли Ірця не виходила гуляти у скверик, втрачав для Комахи будь-який сенс. Попри всю свою організовану ретельність, Комаха не був ґарантований од химерних примх і невизначених настроїв. Бачити щодня Ірцю зробилось для нього потребою.

Дощ ішов три дні. Три дні Комаха не бачив Ірці. Три дні він відчував себе незадоволеним. Навіть нове число »Archiv für klassische Altertümer« не принесло йому втіхи, дарма що там була надрукована розвідка Вілляммовіца-Мюллендорфа, а в одній з рецензій, вміщених у часописі, було згадане його власне ім'я, з посланням на його книжку »Особливості синтакси грецьких написів у ляпідарних пам'ятках північного Причорномор'я«.

Комаха гуляв по вогких доріжках скверика. Можливо, він сподівався дочекатись Ірці, можливо, звичка спочивати в скверику примусила його, як завжди, не зважаючи на дощ, висидіти усталені півгодини на лавочці. У скверику він був сам. Патьоки води текли з доріжок на тротуар і вулицю.

Художник Корвин, високий і тонкий, подібний на розкриті ножиці, з гострим, як у Гоголя, носом, перебігаючи повз скверик, привітався з Комахою.

— Чого це ви, Серафікусе, мокнете під дощем?

Комаха сконфужено й стурбовано почервонів.

— Та це я так!.. Я гуляю!

Корвин зник за каламутно-жовтою запоною

дощу з думкою про чергове дивацтво Комахи: химерну Комашину витівку — гуляти в дощ...

* * *

Вечір, стіл, лямпа. Перед Комахою розкритий том Фрезерової »The golden Lough«, німецьке старовинне початку XIX ст. видання орфіків. Великий грецький словник, компактне видання англійського словника, стопка паперу. Скинувши свої важкі окуляри, Комаха сидить, з головою заглибившись у Фрезера. Він сперся на лікті й підтримує голову долонями. Фрезерове тлумачення давньоєгипетської казки про двох братів як переказу про трансформацію й мандрівку душі, здається йому надто недоречним, блідим і натягненим.

Комаха починає шукати в орфіків потрібної йому цитати; він перегортає сторінки, і зосереджена увага розбивається. Він згадує за Ірцю. В нього з'являється думка, для нього зовсім несподівана.

— Чому, справді, ні?.. Чому йому не мати дівчинки?

О десятій годині Комаха повечеряв: ззів два шматки чорного хліба з шинкою, холодну котлету, що лишилася від обіду, випив склянку холодної води з цукром, — чаю він не пив, щоб не завдавати собі зайвого клопоту: розпалювати примус, наливати гас, — і, ззівши перед сном ще пару яблук, точно о пів на одинадцяту заснув.

Тієї ночі Комасі вві сні привидилось таке. Неначе вечір, тиша, лямпа, стіл, шафи; неначе усе — як звичайно: книжки, папір, Фрезер, орфіки, словники, але на підлозі коло грубки стоїть велика емальована миска з гарячою водою.

Великі грубі пальці Комахи несподівано ніжно розвішують на простягненій шворці простирало й білу флянельову сорочку. Ірця — певне, що це Ірця — стоїть голенька, з білою кучерявою голів-

кою, на скронях волосинки в неї злиплися від поту, бо в кімнаті напалено, й вона сердиться.

— Швидше! Ти маруда! Тільки ти не здумай, що митимеш голову з милом.

Комаха розводить руками, а тоді примружує очі і каже:

— А миші?! У дівчаток, що не миють голови з милом, заводяться в волоссі миші, великі, великі, білі й сірі і ...

— Що і? Що і? — ледве чутно, повторюючи останню інтонацію Комахи, з широко відкритими, здивованими й трохи зляканими очима, шепоче Ірця.

— І виводять маненьких сліпих мишенят.

— Сліпих? А чого вони сліпі? А багато їх буде? Знаєш, що? Хай виводяться.

Дівчинка зацікавилась і слухняно сіла в миску, і вода з миски розхлюпалась на ноги Комасі та на підлогу, і по підлозі розплився брунатний ставок з химерними берегами.

А Комаха тим часом швидко намилив голову. Тоді раптом різкий, крикливий, голосний вий прорізав кімнату. Комаха був навіть зразу відсахнувся, а тоді похапцем почав змизати з голови мильну піну приготованою в глечику водою.

Коли ж він ніс на руках маненьке, тепле, рожеве, безпомічне, тремтяче тільце, загорнене в мохнате простирало, щоб покласти в ліжко, в серці Комахи заколивалась така безкрая радість, така гостра й болюча ніжність до цієї маленької купки людського тіла, що він мимоволі прихилився до стінки і притиснув дівчинку до грудей.

... Вечір, тиша, лямпа, стіл, шафа, ліжко. Дівчинку викупано, покладено в ліжко, прикрито теплою ковдрою, і Комаха з серцем, переповненим ніжністю й болем, сідає на маненьку табуретку біля ліжка, щоб розповідати дівчинці, поки вона не засне, казку про солом'яного бичка.

... »Жили-були дід та баба, і не було в них дітей. І сказала дідові дідова баба: »Бач, діду, немає в нас із тобою дітей, а ми вже старі, ото зроби з соломи бичка і буде в нас той солом'яний бичок за дитину«.

І не Ірці, а самому маненькому Комасі, що лежить у ліжку, розповідає казку стара нянька, куняючи носом; малий великий Комаха ось-ось засне, йому хочеться спати, але хочеться дослухати до кінця казку старої няні...

Бажання, сховані й притлумлені вдень, прокидаються вночі. У нічних снах вони набувають реальности, й людина пізнає нарешті те, що поза цим, може, назавжди лишилося б для неї невідомим і не уявленим. Коли б люди не бачили снів, може, вони ніколи не довідались би про те, що існує. Тільки у снах розкривається справжній сенс наших бажань.

Бажання й інтереси Комахи ніколи не виходили за рамці лекцій, курсів, тем для студентських доповідей, карток, виписок, нотаток, нових книжок, видавничих проспектів, шрифтів, форматів, палітурок, скриньки з оголошеннями про засідання на будинку Академії, вітрини з новими книжками у книгарні «Книгоспілки«, крамничок букіністів та їхнього книжкового барахла.

Тепер несподівано для нього прокинулось незнане досі бажання, бажання — мати дитину! Можливо, воно ніколи б не постало в ньому, коли б не виявилося так ясно й різко в примарах баченого сну. Сон розбуркав те, що досі було притуплене, сховане в глибинах його істоти! Сон підказав бажання, перетворивши його уже на заздалегідь завершене переживання.

Мати дитину?! Це не така проста річ, як може здатись на перший погляд. Щоб мати дитину, треба одружитись!.. Отже, іншими словами, зробити низку вчинків, часто безглуздих, смішних і, кінець-кінцем, недоречних.

Замість робити виписки, збільшуючи свій бібліографічний апарат і поповнюючи картотеку, він мусів би спинити свою увагу на якійнебудь жінці або дівчинці, упевнити себе, що саме ця особа, досі йому цілком байдужа, припала йому особливо до вподоби, і він без неї аж ніяк не може жити, почати ходити з нею до театру, кіна, каварень, тоді одного дня наважитися сказати їй, що він кохає її, зробити їй пропозицію вийти за нього заміж і, нарешті, поцілувати її. Замість сидіти за письмовим столом удома або в бібліотеці, йому довелось би йти десь на побачення, ходити взад і вперед по тротуару, гаяти час і, що хвилини дивлячись на годинника, думати не так про сподівану зустріч, як про те, що він ніяк не встигне своєчасно одіслати до »Archiv für klassische Altertümer« обіцяної статті.

Леле! Для людини скромної й ніякової, до того ж переобтяженої працею, семінарами, лекціями, громадськими навантаженнями, засіданнями предметових комісій, науковими доповідями, правленням корект, кохати жінку — це, власне, практично майже зовсім нездійсненна річ.

Покохати? Де проходить межа, що відокремлює почуття од цинізму, чемність од образи, коректність од брутальности?

Певно, що є на світі люди, здатні поцілувати жінку, але Комаха зовсім не був певен, що він міг би наважитись зробити це. Усе, що не дано, вигадано. Химерною вигадкою лишався для Комахи давній міт, повторений у пам'ятках усіх віків і всіх народів, про чоловіків, що кохають жінок. Він не припускав, щоб за цим мітом ховався будь-який реальний зміст. Чи не треба було ці перекази тлумачити алегорично?

Кінець-кінцем про все це не варт було й гадати, бо Комаха не мав жадного наміру будь-кого цілувати чи кохати, ходити на побачення, фліртувати, подобатись комусь або ж шукати собі когось до

вподоби. Що більш він обмірковував становище, то більше й більше впевнявся, що ледве чи він зможе здійснити своє бажання. Перед вагою тяжких зобов'язань, що малювались його уяві, занепадала його рішучість і слабла його енергія.

Комаха хотів одного: не турбуючи себе жадними зайвими турботами й не ставлячи себе у прикре становище закоханої людини, мати дитину.

Що зробило людство, щоб раціоналізувати взаємини між окремими статями? Власне, кажучи, нічого. Комаха хотів мати дитину найраціональнішим способом, тобто уникнувши того, щоб звертатись у цій справі до жінки.

Про свою ідею раціоналізувати кохання й шлюб Комаха, сидячи у скверику, якось розмовляв з художником Корвиним.

— Я, — сказав Комаха, — хотів би мати дитину!

— В чім справа, — відповів Корвин, — давно вже час! Вітаю від щирого серця! Одружуйся. Цікаво, хто вона, ця обраниця, що полонила тебе?! Яканебудь студентка чи, може, хтось із спільних наших знайомих? Ладен іти в парі, що це Валентина Петрівна!..

— Ні, — сказав Комаха, — ти не зрозумів мене. Я нічого не сказав, що збираюсь одружуватись. Я хочу мати дитину. Це зовсім інша річ. Ти розумієш?

— Не дуже!

— Я, — спробував розтлумачити Комаха, — хочу, щоб це сталося без участи жінки. Мені здається, що немає потреби, щоб у дітородінні брала якунебудь участь жінка.

Гострий ніс Корвина описав еліпсу й застиг у нерухомій напруженості. Корвин поклав долоні на голівку тростини і, зігнувши свій довгий тулуб, сперся підборіддям на руки.

Корвин був конструктивіст, і Комашина ідея конструктивного шлюбу зацікавила його, хоч він

і не зовсім уявляв собі практичну можливість реалізації подібної ідеї.

— Думка, безперечно, оригінальна, — зауважив Корвин, — але мені не зовсім ясно, яким способом можна було б це здійснити. Досі, скільки відомо, дітей родили жінки.

— Що з того?—спокійно заперечив Комаха.— Це аж ніяк не факт! Я хотів би родити сам... Можливість запліднюватись, вагітніти і родити без шлюбного акту, — це зовсім не моя ідея. Я можу назвати низку імен філософів, що були певні цього.

Він потирав руки і, як підсумок, стверджував:

— Ні, справді, чому чоловік сам без жінки не може родити дітей? Я б хотів мати дитину, не турбуючи в цій справі жінку.

Комаха говорив із таким запалом, що можна було сумніватися в тому, чи були в нього будь-які виразні уявлення про різницю між чоловіком та жінкою. Певно, абстрактність його уявлень сприяла тому, що він говорив з особливо підкресленою впертістю.

— То правда, — казав Комаха, — що ще й досі чоловік XX-го віку, як і чоловік кам'яного, коли він хоче мати дитину, вступає у шлюб, але це свідчить тільки про недоречність нераціоналізованих традицій, що існують, і більше ні про що. Ми повинні перемогти природу й протиставити природі успіхи розумового розвитку. Чим відрізняється насьогодні шлюбний акт дикуна з Сенеґалю й професора Оксфордського університету або дійсного члена Collége de France? Істотно нічим! Коли б людство було культурно розвиненіше, воно давно подбало б про те, щоб примітивний і некультурний спосіб дітонародження заступити іншим. Людство, на жаль, не вжило жадних заходів, щоб зробити з шлюбу вчинок, гідний інтелектуальної людини.

Корвин закинув голову назад і виставив уперед великий борлак. На відповідь Корвин сказав:

— На світі, мій друже, є гарненькі дівчатка. Кохання гарненької дівчини завжди гідне культурної людини, навіть, навіть коли людина є член двох академій.

Серафікус похитав неґативно і з докором своєю великою головою гомункулюса. Він не згоджувався з епікуреїстичною легковажністю свого приятеля. Він сказав:

— Не згоджуюсь! Не можу згодитись! Для культурної рафінованої людини шлюбний акт надто вульґарна річ, щоб можна було наважитись на подібну непристойність.

Серафікус поклав свою масивну волохату руку на тонку темну руку Корвина й додав:

— Я не хочу розвивати будь-яких складних теорій, але дозволю собі спинити вашу увагу на деяких побутових подробицях. Тільки на цих подробицях... Звички культурної людини рішуче заперечують усе, що пов'язане з шлюбним актом. Костюм сучасної людини остільки не пристосований до статевого акту, що розстібнутий ґудзик і незав'язана краватка скандалізують. Згодьтесь, що суспільство вимагає від людини пов'язаної краватки й застібнутих ґудзиків. Отже, з цього вже погляду шлюбний акт доводиться розцінювати як антигромадський і антисоціяльний вчинок.

Комаха з власного досвіду знав усю ніякову незручність з'явитись на лекцію без краватки або ж на засідання наукового товариства з незастібнутими ґудзиками. Його ласкаво одводили в бік і з убивчою чемністю нагадували, що в нього не все гаразд із краваткою абож з ґудзиками. Чи ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали:

— Ви б, знаєте, того... чи застібнулись би, чи

що... Тут жінки й діти, а у вас того, не можна ж, справді, так...

Свій погляд він обґрунтовував низкою етнологічних спостережень.

— Думка, що дитина родиться так, як це викладається в університетських підручниках анатомії, гінекології чи біології, це зовсім не така вже поширена й безперечна думка. З одного боку, вона є плід чистого теоретичного розумування, а з другого, висновок вульґарного й грубого емпіризму. Так само, як і два цілком протилежні твердження, що з них кожне виключає інше, що згідно з одним, сонце обертається довкола землі, а, за другим, земля обертається довкола сонця. Але, як воно є справді, ми й досі ще не знаємо!.. Думка, що статевий акт є причиною дітородіння, належить власне новому, позитивістичному часові і є наслідком механістичного мислення. Вона з'явилася зовсім нещодавно. Так зване нецивілізоване людство, отже, більшість людства, що не поділяє поглядів, засвоєних із шкільних підручників, припускає потребу для запліднювання інших, важливіших факторів. Усі народи певні, що жінка може завагітніти, приміром, од вихру, щось ззівши або проковтнувши вишневу кісточку. Тубільне населення Австралії певне того, що для того, щоб запліднитись, досить подивитися на ератипу, »камінь дітей«. Кожна людина може піти до такого каменя, обчистити навколо нього землю, погладити рукою, показати на жінку, що йде, і прошепотіти: »Диви, он яка гарна жінка! Поквапся!« — і таким способом спричинитися, що названа жінка завагітніє.

Коли Комаха, сидячи в скверику, розмовляв так з Корвиним, викладаючи йому свої химерні теорії, до них підійшла Ірця.

Корвинові Ірця сподобалася. В ній було багато милого й привабливого: вона була незалежна й

певна. Вона не хотіла того, чого не хотіла, і уперто домагалась того, чого бажала.

Познайомив Ірцю з Корвиним Комаха:

— Ірцю, привітайся! Дай цьому новому дяді руку!

Але Ірця не хоче давати руки. Вона ховає руку за спину і своє відмовлення арґументує:

— У мене обидві руки ліві.

Та за деякий час вона міняє своє ставлення до Корвина і звертається до нього з пропозицією, в якій виявляється вся повнота ласкавої прихильности Ірчиної. Вона каже Корвинові:

— Хочеш, я тобі полічу до ста?

Корвин згоджується. Чому поезії Лесі Українки чи Рильського треба вважати за цікавіші од чисел, перелічених до ста або тисячі? Числа в Ірчиних устах бринять патосом і несподіванкою найвишуканішої поеми.

Корвин познайомився з дівчинкою вже тоді, коли Ірчину віру в Комаху, як комашиного тата, похитано, а натомість з'явилася в неї нова уява, що дядя Комаха — це велика з пап'є-маше лялька-пупс.

Даремно дядя Корвин доводив Ірці, що дядя Комаха не лялька і не з пап'є-маше, а професор ІНО і викладає студентам НОП (наукова організація праці) та рефлексологію, Ірця не йняла йому віри. Те, що дядя Комаха — лялька-пупс, це було для Ірці реальніш, приступніш і зрозуміліш, як те, що він професор і викладає рефлексологію. До ляльки й Комахи Ірця ставилась однаково, трохи зневажливо.

— Пупс смішний! Дядя Комаха теж смішний!

Коли дядя Корвин настоював, що Комаха не пупс, Ірця сердилась, насумрювалась і починала бити його кулаками, намагаючися зачепити за пенсне. Розбивши пенсне Корвинові, Ірця компенсувала б своє незадоволення.

— Дядя Корвин дражниться. Хай він не хо-

дить до скверика. Я не люблю його. Він каже, що ти професор, а не пупс. Я тебе прошу бути краще пупсом.

Ірця біжить до фонтана і, перегнувшись над басейном, зазирає вниз. Їй подобається дивитись на воду, на скляну темнозелену поверхню, де коливається листя, де перебігають струмки, де відбивається Ірчине обличчя. Ірця любить схопитись рученятами за край басейну і повиснути над водою.

Ірцю лякають:

— Іди звідтіля, Ірцю! Там дід водяний! Він вистрибне з води й схопить тебе.

— Вистрибне з води? Водяний! Так він без води здохне.

В щоденнику Серафікуса є запис: діялог з Ірцею та коментар з цього приводу:

— Дядю Пупс, упади.

— Ну, Ірцю, мені не хочеться падати. До того ж тут насмічено й брудно.

— Та ні! Ти ніби впади.

— А, ніби? Гаразд! Я ніби впав.

Ірця задовольняється.

У Комахи записано:

»**Ніби** — улюблена схема слів, думок, вчинків Ірчиних. В **ніби**, в уявлене неначе замкнено всі події, все коло її днів. Вона задовольняється з **ніби.** Проводячи межу між **ніби** й тим, що є, вона ясно відчуває різницю, що відокремлює **ніби** від реальности, але не надає особливого значення цій різниці«.

Записано:

»Ірця раціоналістка. На світ вона дивиться спокійно, врівноважено й тверезо. Вона не заперечуватиме існування водяних, але фантастичними уявленнями вона оперуватиме з цілком тверезою логічною послідовністю«.

РОЗДІЛ III

Величезне тіло Комахи і його червоне, голене, квадратове обличчя здавалися купою м'яса. Руки його закінчувались масивними кулаками, що в них легше було уявити молот коваля чи сокиру м'ясаря, ніж тендітне перо вченого. Підлога стогнала й дошки рипіли під його важкими кроками, коли він ішов своїми ногами, взутими в безмірні черевики.

Важкий, масивний, волохатий, він здавався абстрактним, вигаданим, безплотним. У цього циклопа не було, не могло бути біографії. Ані його кулаки, порослі густим волоссям, ані його величезні черевики не переконували в реальності його існування.

Його червоне товсте обличчя іноді здавалось наївним і простодушним обличчям хлопчика, а іноді, у важких зморшках і в утомній виснаженості, тяжкою машкарою розпусника. Дід з обличчям хлопчика, старий хлопчик, неначе пияцтво й безсонні ночі зробили його тіло передчасно товстим і грубим. Надто важко було визначити його вік. Іноді він здавався старим, іноді юнаком. Йому можна було дати і 20 років і 50.

Він не був розпусником, але в його вдачі підозрівали найрізноманітніші вади. В ньому було щось од теорії, схеми, вигадки, од химер, маячні, ілюзії. Він зберігав у собі знання нездійснених падінь. Найдоброчинніша й найсамотніша людина, він не довіряв сам собі.

Він не ходив у театр, бо не був певен, що коли йому захочеться під час вистави пройтись по бар'єру бельетажних льож, він зможе втрима-

тись. Досить поважна причина, щоб не одвідувати театральних вистав. Обмеженість і замкненість його бажань могли зробити їх вибухи небезпечними для суспільства. Собі й іншим здавався таким химерним, що таблиця множення, переказана від нього, бриніла в його устах як несподіваний безглуздий парадокс...

Тим часом Комаха був такий же, як і кожний ліпший, носив шевйотовий піджак з пікейним комірцем, строкатий в'язаний рудувато-брунатного кольору жилет концесійної фірми Бернгард Альтман, Відень — Москва, темносіру краватку, смажив яєшню на примусі, ходив увечорі до молочарні їсти квасне молоко, уранці випивав склянку холодної води, мав забірну книжку в Церобкоопі й одержував, як і кожен член кооперативу, на місяць чвертку крупи, 100 грам рижу, півпляшечки олії, кіло цукру, півхунта мила, платив профвнески, був за члена Осоавіяхему й Т-ва друзів дітей, мав акції індустріялізаційної позики, споживав вітаміни, любив помідори з олією й чорним перцем, баклажанну ікру та кавуни. Нудьгував, радів, хворів, стомлювався й спочивав, страждав на безсоння, коли був із чогось стурбований, мерз, коли надворі було холодно, і умлівав, коли було літо й спека. Отже, відчував усю прикрість і всю насолоду бути людиною й жити, та дарма, що все звичайно людське, починаючи з нежиті, коліту й головного болю і кінчаючи приязню, цікавістю, заздрощами й шанолюбством, не було чуже йому, — Доктор Серафікус ніколи в житті своєму (як це запевняв про нього Корвин) не знав, що таке кохання, і ніколи не кохав жінок.

І не через те, що він не хотів кохати абож уникав кохання, а просто так склалося його життя. Можна все життя своє прожити і не помітити, що ти існуєш. Можна щось робити, про щось дбати, чимсь цікавитись і лишитись якось до всього цього чужим і непричетним. Усе життя можна

прожити, не живши, пройти повз життя навшпиньках, під сурдинку, обминаючи життя, боком, попід стінкою, глухими завулками, ніби ховався, — дарма що був великий, важкий і масивний.

Він міг кілька років прожити в одному помешканні з жінкою, із самого початку, з першої на східцях зустрічі відчути до неї глибоку зворушливу приязнь, і, проте, ніколи до неї не звикнути, обмежуватись при зустрічах на упертій мовчанці і за весь час не піти у своїх розмовах далі похмурих і млявих звичайноповторних »добриднів«.

Художник Корвин, приятель Комахи, посилаючись на свою обізнаність у всіх ділах Серафікусових, рішуче стверджував, що за всі роки, як він знає, в Серафікуса не було жадного роману.

Але Корвин помилявся! Це могло бути образливим для його претенсійної всеобізнаности, але він не все знав про Комаху. Отже, в Комахи ще року 1916-го, коли він закінчував складати свої маґістрантські іспити, був роман з Таїсією Павлівною. Щоправда, Корвин міг не знати про цей роман Комахи з тієї простої причини, що в цій напіввигаданій і непевній історії було багато серафічного, хисткого й ілюзорного.

Це був єдиний роман Комахи, дарма що, коли Корвин спитав Таїсію Павлівну про цей епізод, що мусів був мати місце в її житті, вона рішуче заперечила щось подібне.

Це трапилося саме цього року. Коли Корвин прийшов до аґітпропу в справі підготови художнього оформлення до першого травня і привітався з новою секретаркою, йому здалося, що він пізнав в її обличчі щось знайоме. Вдивляючись у її обличчя, Корвин згадував і згадав. Він упізнав у ній колишню молоденьку курсистку, що мешкала свого часу в одній квартирі з Комахою.

— Даруйте! — звернувся Корвин до неї: — чи ви, скажіть, будьте ласкаві, так от приблизно, коли не помиляюсь, року 1916-го, в кожному разі

ще перед революцією, не мешкали часом у Дикому завулку?

Вона обдивилась допитливо співрозмовника:

— Так, мешкала!

— Ну, так я вас знаю! Ви Таїсія Павлівна! Ви були тоді ще курсисткою, білявою, товстенькою дівчинкою, і мешкали в кімнаті в одній квартирі з Комахою на Дикому завулкові!

— Але я вас не пригадую!

— Що дивного? Це було давно. Ви мене не могли знати, бо я тільки іноді ходив до Комахи, але я вас запам'ятав. Десь у мене повинен бути й малюнок олівцем. Я схопив ваше обличчя. Комаху ви пам'ятаєте?

Але вона не пам'ятала цього прізвища. Це ж було так давно, а після того минуло так багато найрізноманітніших подій.

— Ні, мабуть, що не пригадаю. А може, це такий великий, червоний, з кулаками? Професор! Двері з його кімнати виходили до вітальні, він грав на піяніні і в нього було багато книжок?

— От, от, це ж і є такий він — Комаха: великий, червоний і з кулаками. Тільки тепер він ще більший, ще червоніший і кулаки поросли волосся́м!

— Пригадую! Пригадую! Дикий завулок, вікно, що з нього було видко Глибочицю й Поділ, і цей професор.

Корвин переказав Комасі про цю зустріч. Комаха захвилювався, тоді розплився в посмішці і сказав:

— А чи ви знаєте, що я був колись у неї закоханий і в нас із нею був роман?

— Ви були закохані, і в вас був роман? Ось так несподіванка! Це ж неможливо. Ви помиляєтесь, Серафікусе. Ви вигадуєте.

— Слово чести! Я був у неї закоханий! Мені було тоді 24 роки, вона була гарненька. Невже ж я міг у неї не закохатися?

Корвин скептично похитав головою.

— Ви ошукуєте себе самого. Я ж був у вас, і пам'ятаю добре вас і Тасю, але я нічого не помітив між вами романічного...

— Ну, що ж, це значить, що ви не зовсім спостережливі.

Закинути Корвинові брак спостережливости це значило образити його. Він рішив перевірити себе. Якось розкладаючи перед Таїсею Павлівною ескізи принесених плякатів, Корвин навів розмову на минуле, на Комаху, і запитав:

— Комаха, здається був закоханий у вас?

— Комаха? В мене? Це ж ви про цього таки професора?

Вона розсміялась.

— Чому саме в мене, а не в шафу чи стілець? Може, я щось забула абощо, але мені здається, що ми ніколи з ним гаразд і знайомі не були, принаймні я не можу пригадати жадного випадку не то, щоб ми пофліртували, але хоча б привітались чи сказали пару слів. Незграбний маруда! Не людина, а дерево, манекен у капелюсі, дерев'яна маріонетка.

Вони мешкали в одному помешканні, їх двері виходили в один коридор, але зустрічались вони надзвичайно рідко. Комаха ретельно уникав зустрічі з нею. Він ніколи не дивився на неї, при зустрічі щось невиразно мурмотів і швидко ховався за дверима. Завжди дивився вбік. Між ними не було жадного слова, жадного погляду, жадного натяку.

Серафікус стверджував, дівчина заперечувала. Вони розійшлися в думках і по-різному оцінювали слова, що ніколи не були сказані, і події, що ніколи не траплялися.

За найголовнішу ознаку роману Комахи з Тасею треба вважати те, що це був вигаданий роман, який існував тільки в уяві Комахи, роман схований, як ховався Комаха за дверима при зустрічі

з дівчиною, схема проєктованого роману, що ним він міг би бути, коли б був.

Замість спрощувати взаємини, слова, життьові стосунки й почуття, Комаха ускладняв найпростіші речі.

Якось, гуляючи, Комаха вулицею Червоних зір пройшов на площу Артема, тоді з вулиці Жовтневого повстання звернув праворуч у завулок Марата, свого часу Дикий. Може це сталося випадково, може розмова з Корвином розбуркала в ньому давні спомини і йому захотілось подивитися на давнє своє помешкання.

Він не любив споминів і ніколи не згадував за минуле. Він жив без споминів. Йому було прикро бачити місця й речі, що з ними він колись був зв'язаний. Минулого для нього не існувало. Найпевніше, він потрапив сюди цілком випадково, півсвідомо, — думав про щось інше і замість звернути ліворуч, машинально звернув праворуч.

На розі, на колишньому пустирі кінчили тепер новий будинок, у конструрктивному стилі, кубик покладений на кубик, змінений модерн початку XX століття, а за ним далі в завулку стояв і чотириповерховий будинок, де колись мешкав Комаха.

Це було років десять тому.

На третьому поверсі на дверях помешкання ч. 7 можна було прочитати тоді низку написів олівцем: »Був 7.7«. »Не застав 10.9«. »Був і не застав«,,, »Приходили Коля й Женя«. »Приходив електротехнік«... »Тасю, прийду сьогодні ввечорі о 10-ій«... »Чекав вас учора весь вечір. Приходьте завтра на звичайне місце«... »Прошу не писать на дверях дурниць. Тася«.

Тасю, до якої приходило завжди багато людей, у якої завжди товпилося в кімнаті багато різного народу, хтось їв, хтось спав, хтось приходив, хтось ішов, — Тасю завжди дивувало, що до Комахи не приходив ніхто.

Професорів знала Тася з урочистої обстанови лекцій, авдиторій, лав, схилених голів, літографованих курсів, цератових зошитів, чорної таблиці, величезного вестибюля, широких розгорнених в обидва боки східців довгих білих лунких коридорів. Тепер вона могла придивитися ближче до професорів, які вони бувають справді.

Був Комаха мовчазний, ніяковий і самотній. У нього було багато книжок. Він лягав спати, коли Тася ще не верталась додому абож до неї тільки починали збиратись, і вставав, коли Тася ще спала. У нього був свій розклад дня й ночі. Він майже ніколи не виходив з кімнати, ввесь час писав. Тижні минали за тижнями, а Комаха не тільки не робив спроб познайомитися з Тасею, а, навпаки, ретельно уникав її.

Кінець літа й осінь, коли Тася оселилась у помешканні ч. 7 на Дикому завулку, були чудесні але вона не могла помітити ані разу, щоб Комаха хоча б у неділю, раз на тиждень, вибрався за місто.

Тася звикла до недорікуватого мурмотіння Комахи, до його, ніяковости, до його уникань. При зустрічі вона дивилась на Комаху з легкою іронічною посмішкою, а всередині в неї прокидався жаль. Якось надто не по-людському він жив. Чи не треба було б врятувати Комаху від самого себе?

Тася досить довго спостерігала Комаху: в неї поволі складалася думка, що він живе якось поіншому, ніби й не живе зовсім, ніби боїться жити, ніби боїться доторкнутися до життя, ніби живе непомітно, вгамовано, мовчазно. Вона не зформулювала своєї думки, але відчувала невлаштовану, неналагоджену одірваність Комахи від життя.

Тієї неділі був чудесний соняшний ранок: сонце, небо, серпень. Раптом у Тасі з'явилась думка не їхати моторовим човном із компанією до Між-

гір'я, як було домовлено, а піти до Комахи, постукати в двері й запропонувати йому провести день удвох за містом.

Тася не сумнівалась у згоді: надто чудовий ранок, надто синє небо, надто радісне сонце. Якось перед цим почуттям ясного соняшного ранку зникло все інше: і те, що вони з Комахою, власне, незнайомі, що досі вони не сказали один одному жадного слова, що, може, не відразу вони знайдуть спільний ґрунт для знайомства, а, може, й зовсім не знайдуть його.

Та сонце, небо, теплий серпень.

Тася одягла маркізетову блюзку, синю спідничку, ажурні панчохи, тільки в виборі черевиків завагалася: їздивши за місто, одягала вона звичайний хром, але сьогодні, задля урочистости, наважились одягнути ляковані.

Комаха почув стук у двері. Здивований, що хтось до нього міг зайти, і незадоволений, що його турбують, Комаха поклав ручку, одсунув каламаря й книжку, помацав рукою по столу, щоб знайти окуляри, пошарпав ногами під столом, шукаючи пантофель, підвівся і, держачи рукою комір сорочки, — він не встиг знайти шпоньки, що десь закотилась, — одчинив двері.

Перед ним стояла Тася.

Комаха мовчки дивився на її біляве волосся, білу маркізетову блюзку, ажурні панчохи та ляковані черевики. Він не сподівався побачити її і не міг уявити собі, навіщо він їй міг здатися.

Не чекаючи на запрошення, вона ввійшла в кімнату Комахи.

— Ви дозволите? Даруйте, що я вас турбую!

Їй було весело й цікаво. Весело зі своєї несподіваної витівки й цікаво подивитись на обстанову, в якій мешкають професори, — загадкові люди, що читають лекції, володіють таємницями знання, провадять іспити, підписують курсисткам

матрикули, пробігають по коридорах, не люди, а символи всезнання.

Кабінет. Велика шкуратяна канапа, піяніно, письмовий стіл, завалений паперами й книжками, що навколо нього на стільцях і на підлозі лежали купи книжок і аж до стелі заповнювали полиці.

Кожен учений — труп. Оцей трупний сморід, затхле повітря, курява, безладдя в кімнаті вразили Тасю. Вражена духотою в кімнаті, вона подивилась на вікно. Дарма що надворі було ясно й тепло, вікно було зачинене.

— Чому ви не відчините вікна? У нас нема чим дихати. Сьогодні ж чудесна погода.

Комаха промурмотів невиразно, що йому незручно працювати при одчиненому вікні, що вітер може розвіяти папірці і на вулиці галасують діти, їздять візники та вигукують різні перекупки. Усе це йому заважає.

— Та все ж таки я відчиню. Тут же можна задихнутися.

Йдучи до вікна й одчиняючи вікно, Тася встигла подивитись на малюнок, що висів на стінці, поглянути на полиці з книжками.

Речі є доконечна приналежність життя. Жити — це вважати на речі і зживатися з речами. Людина повинна опанувати речі, перемогти косну нерухомість речей, втілити в речі частину свого життя.

Кінець-кінцем це дрібниці: поставити на піяніно квіти, придбати каламар, переставити меблі, подбати, щоб вимили вікна, повісити лямбрикони, витерти порох з книжок, стільців, піяніна, прибрати зі столика в кутку кімнати синього Греца, брудний посуд, пляшку з гасом, шматки хліба, невитертий почорнілий ніж, масло в пергамені, чайник, цукор у папері, пообмітати павутиння з ніжок фотеля, викинути розбитий і притрушений курявою абажур. Це все дрібниці, але ці дрібни-

ці роблять кімнату й життя невлаштованим, безладним, чужим.

Кімната Комахи справляла враження нежилої, а речі й меблі сторонніх і випадкових, ніби випадкова людина оселилася в порожній засміченій кімнаті, номері третьосортного готелю. Речі з тандити, кімната тандитника.

— Навіщо у вас так розкидані книжки? Чому ви їх не приберете? Чому у вас нема квітів? У вас багато меблів, а кімната здається якоюсь порожньою.

Комаха стояв коло дверей, похмуро і з подивом стежачи за дівчиною, що рухалась по кімнаті. Йому не до вподоби було й те, що його потурбували, і те, що вона розглядає картини, бере книжки і не кладе їх на місце, і взагалі те, що ця абсолютно йому непотрібна особа прийшла до нього.

Тримаючи лівою рукою незастебнутий комір сорочки, він присунув дівчині стільця.

— Прошу, сідайте!

Це не була з його боку будь-яка чемність. Він, певне, зовсім забув би запросити сісти. Просто він хотів, щоб вона сіла і більше не рухалась. Безглузда метушня дратувала його. Він не виносив метушливих осіб.

Не дочекавшись відповіді, Таїсія Павлівна взяла якусь із книжок:

— Ви все чужомовні книжки читаєте? Ви, справді, професор?

Комаха повторив:

— Прошу, сідайте!

Та вона ще не відразу сіла. Вона ще торкнулась клявішів піяніна і прислухалась до різноголосих звуків.

— Я іноді чую, як ви граєте. Скільки у вас нот! Майже стільки, скільки й книжок. Ви, може, не професор, а музика?

Тасині слова сприйняв Комаха як докір. Комасі здалось, що дівчина нарікає на його музичні вправи. Ніяковіючи, розгублюючись, втрачаючи під собою ґрунт, захлинаючись у прикрій для нього самого своїй неуважній нечемності, він просив пробачення.

— Я не знав!.. Прошу, я не знав! Я граю, коли вас немає. Я не хотів би вас турбувати. Коли ви вдома, я грав під сурдинку. Я не хочу, щоб моя музика вам заважала, я більше не гратиму.

Тася спалахнула. Вона ніяк не сподівалася, що їхня розмова обернеться на ніякові загострені ущипливі пробачення. Похмура нелюб'язність першого прийняття оберталася на протилежність, і церемонна делікатність Комахи дратувала, як образа. Головне те, що делікатна попередливість Комахи була безглузда.

— Що ви? Хіба я скаржилась чи нарікала! Ви й так найвдивовижу лагідний і спокійний сусіда. Кращого й не бажати. Ви ввесь час працюєте. Я дуже рада, коли ви граєте. Ви так чудесно граєте. Я люблю музику.

Комаха сидів проти Тасі в напруженій, дерев'яній позі, тримаючи комір сорочки лівою рукою. Рука замліла. Його турбувало те, що в нього незастебнута сорочка, і те, що сандалі на босу ногу, і що він без піджака й волосся в нього розкуйовджене, і що розмова йде якось недоречно й сумбурно.

Він усе не міг уявити собі, з якою метою зайшла до нього ця дівчина. Попросити зачинити за нею двері, бо всі в квартирі пішли? З скаргою, що його музика їй заважає? Позичити грошей? Він ладен був дати їй, скільки вона попросить, усі гроші, скільки в нього єсть, тільки щоб вона пішла геть, не заважала йому безглуздими запитаннями, що його дратують. Він почував себе стомленим.

Для Тасі стало ясно: розмова набуває такого сумбурного характеру, що її треба кінчати, інакше вона ризикує заплутатись остаточно в хаотичній плутанині.

— Я прийшла вам запропонувати... Сьогодні неділя, надворі чудесна погода. Хіба ж можна сидіти в хаті? Я бачу, що ви ввесь час без перерви працюєте. Оце я задумала зайти до вас і запросити поїхати вдвох десь за місто. Гаразд?

Комаха мовчав. І Тасі здалось, що він ладен згодитись.

— Куди захочете, туди й подамось. До Пущі Водиці, Святошина, пароплавом на Слобідку. Вибирайте ви. Я згодна заздалегідь. Я взагалі без примх. Зі мною легко. Мене, коли ви цього ще не знаєте, звуть Тася. Справді, скільки часу живемо з вами бік-о-бік, а й слова досі один одному не сказали. Так згода?

Комаха почервонів. Безпомічно й злякано він почав відмовлятись.

— О, ні, ні, я не можу, ні! Я зайнятий. У мене праця. Ви пробачте, але я не можу.

Слова Комахи не справили на Тасю жадного враження. Вона й слухати не хотіла про відмовлення.

— Праця! Що таке праця! У кого її нема! Так через працю і спочити, виходить, не можна? Дурниці! Киньте! Їдьмо! Беріть піджак. Де він у вас? У шафі?

Тася підвелася зі стільця і обернулась до шафи.

Комаха подивився на неї з жахом. Він розгубився перед цією дівчиною, що вперше завітала до його кімнати, але поводилася так, ніби вони були давні й близькі приятелі. До всього іншого не вистачало тільки того, щоб вона одкрила шафу й побачила все безладдя, що там панує: брудні рушники, кинені сорочки, зім'яті комірці, черевики, штани, все перемішане в одну неохайну купу і притрушене нафталіном.

Він став між жінкою й шафою.

Тримаючи лівою рукою комір сорочки, він праву простяг до Тасі. Він благав:

— Не треба. Їйбогу не треба. У мене нема піджака, тобто є, тільки він не в шафі, а там, взагалі, у пралі, в шевця, я віддав, позичив. Та вам байдуже це, де мій піджак, бо я все одно з вами не поїду і взагалі не поїду і не збираюсь їхати.

Гістерично вигукнув:

— Я не хочу !

Тася була в одчаї. Вона аж ніяк не сподівалася, що справа так обернеться.

— Тобто, як же це так? Це, виходить, сидіти мені самій цілий день у місті? Оце гаразд! Ви ж зрозумійте, Василю Хрисанфовичу, що вже пізно і всі мої знайомі роз'їхалися. Тепер уже нікого й не знайдеш.

Вона ладна була плакати. У неї був такий хороший настрій із самого ранку. Бо що може бути приємніше, як зробити приємність іншій людині? Вона уявляла собі, як зрадіє Комаха, як йому приємно буде, що йому хочуть зробити приємність, що за нього турбуються. А тим часом він зустрів її пропозицію насумрено, як злу прикрість.

— Василю Хрисанфовичу! Голубчику! Поїдьмо! Не самій же мені їхати?

Комаха заперечував.

— Я не можу! Мені ж ніколи!

Вона тягла його за рукав.

— Дурниці! Їдьмо!

Ні, даремно! Він не поїде. Не хоче й не може. Їхати десь удвох за місто з дівчиною?! Одна думка про можливість подібної подорожі у свідомості Комахи набувала вигляду життьової катастрофи.

Серце билося в нього гарячково.

З жахом він подивився на Тасю.

Тася насумрилась. Підібрала губи. Напівобережно, напівпрезирливо кинула:

— Це з вашого боку нечемно! Так, нечемно!

Їй здалося, що вона знайшла нарешті потрібне слово. Це трохи її заспокоїло й примирило; що взяти з нечемної людини? І все ще хвилюючись і намагаючись стриматись, щоб цей ідіотичний Комаха не помітив сліз на очах, вона закидала Комасі його моральну зіпсованість:

— Коли я пропонувала вам їхати, то я гадала, що ви вихована людина, що вам нудно сидіти щодня цілі дні насамоті і що ви тільки не наважуєтесь перший зайти до мене і сказати... Ну, і...

Тася спинилась. Їй бракувало повітря. Вона почувала, що горло перехоплює спазма, що ще хвилина й вона розплачеться.

Ковтаючи сльози і кидаючись до дверей, вигукнула:

— А ви егоїст!..

І вона вибігла з кімнати Комахи, щоб упасти в себе на ліжко і плакати, уткнувшись у подушку, плакати від образи, від нудьги й самоти, від думки, що всі знайомі роз'їхалися, і ніхто не зайде за нею, і вона нудьгуватиме цілісінький довгий літній день. Вона плакала з того, що є люди, які не варті того, щоб їх шкодували, побивались за ними чи дбали.

РОЗДІЛ IV

Розмова з Тасею мала для Комахи несподівані наслідки. Його рівновагу порушено і спокій знищено. Його дні, ночі, думки, мрії, бажання, години праці й години спочинку були з того часу отруєні.

Досі Комаха аж ніяк не цікавився своєю сусідкою. Він ігнорував її. Не звертав на неї жадної уваги. Досі він не помічав її. Коли одного разу Корвин спитав його, що це за нова сусідка, — курсистка чи що? — він не відповів на запитання.

Досі він не знав, чи стара вона, чи молода, вродлива чи потворна, струнка чи горбата. Зустрічаючись на вулиці, він не пізнавав її, бо взагалі не знав її.

Одного разу він був страшенно здивований, коли якась дівчина спинила його на вулиці й спитала:

— Ви йдете додому?

Вражений несподіваним запитанням, Комаха відповів:

— Додому!

— Так будьте ласкаві, візьміть цього пакунка і занесіть його додому.

Комаха взяв і вдома, передаючи пакунка покоївці, сказав:

— Це мені дали оце, щоб я одніс, так ви візьміть. Я не знаю!

А коли за кілька годин Дуня постукала до нього, щоб спитати, хто йому дав пакунка, й кому той пакунок треба передати, Комаха на всі Дунині розпитування відповів неґативно. Він не

може сказати ані хто, ані що, ані до чого. Він нічого не може сказати, бо він нічого не знає.

Ніяковіючи перед Дунею, Комаха намагався згадати. Що це була якась жінка, то це було так. Цього він був більш-менш певний, але чи назвала вона ім'я особи, кому він має передати пакунка, цього він не міг пригадати. В пам'яті в нього бували несподівані прогалини, біляві плями, невиразні, нічим не заповнені розпливчастості. Він хотів викликати в пам'яті постать зустріненої жінки, але йому не щастило. Кожен образ, що його створював, невідхильно розпадався раніш, як набути в його уяві певної окреслености. Він ішов по вулиці, думаючи про щось зовсім інше, про своє, і запитання зустріненої жінки: »Ви йдете додому?« і слова »Візьміть цього пакунка«, він сприйняв поза свідомістю, як щось цілком стороннє.

Найменшої згадки про вигляд жінки, що підійшла до нього!

Він примушував себе згадати обставини зустрічі і не міг. У нього заболіла голова.

З лагідною м'якістю він попросив Дуню не турбувати його зайвими розпитуваннями, бо все одно він нічого не може згадати.

Він спинявся в коридорі, щоб дати пройти Тасі, але не дивився на неї. Коли вона дзвонила і в помешканні не було нікого, щоб одчинити двері, Комаха, відчинивши, запитував:

— Вам кого?

Вона була для нього хисткою туманністю, коливанням тіні, як тінь од людини, що не існувала.

Господиня помешкання існувала, їй Комаха платив за кімнату й обід. Дуня теж існувала, бо одчиняла двері й замітала іноді його кімнату. Шпіц Альма існував теж, бо на дзвінок вибігав до вітальні й голосно гавкав. Тася не існувала.

Їхні взаємини обмежувались на коротких при випадкових зустрічах »добриднях«.

Але й ці »добридні« були для Комахи за джерело важких сумнівів і вагань. Вони лягали на нього, як прикрий тягар, бо протягом місяців Комаха не міг вирішити складного питання, чи мусить він, як співмешканець, вітатися з Тасею, чи, може, якраз навпаки, йому не слід із нею вітатись. Нез'ясованість питання обертала ці »добридні« на тяжкий обов'язок. Чи не будуть розтлумачені його »добридні« як настирливість, безглузда й небажана?

Він спитав поради в Корвина, але цей легковажний приятель відповів непристойно:

— З Тасею? Гарненька дівчина! Ваші кімнати поруч. Мешкати у двох метрах один од одного... У чому, власне, справа?

Слова Корвина були порожні слова. Вони не мали жадного сенсу. Поруч? Що з того? Саме тому, що поруч, і не ясно, вітатись чи ні?

Отже, при зустрічі Комаха мурмотів щось невиразне і дивився вбік, одвертаючись од дівчини.

Він уникав її. Свідомість їхньої відокремлености була міцна й непохитна. Їх відокремлювала стіна, двері, порожнеча вітальні, просторінь коридору. Для Комахи ця відокремленість була абсолютна. Між ними лежала пустеля, ізольованість порожнечі, замкненість пітьми, безмежність простороней.

Комаха навіть і думки найменшої не припускав, щоб міг він перейти ці два метри по коридору й завітати до Тасі.

Людські уявлення далекого й близького умовні і відносні. Два метри — це близько чи далеко? Може близько, а може й надто далеко! Різниця між далеким і близьким, досягненим і недосягненим, можливим і неможливим найменше залежить від усталених понять часу й просторо-

ні. Легше з Ґоґеном здійснити мандрівку на Таїті, ніж переступити два метри між двома кімнатами. Пітьма екваторіяльних ночей прозоріша від пітьми коридору в міській квартирі. Пустелі джунґлів зрозуміліші й простіші від чотирикутної пустелі міського передпокою.

Екзотику мандрівки на Таїті механізовано, налагоджено, обставлено комфортом останніх досягнень техніки. Мандрівник, придбавши в аґентстві Кука книжечку з різнокольоровими квитками, згідно з розкладом поїздів і пароплавів, за якийсь місяць, у заздалегідь розрахований день, годину й навіть хвилину прибуває в призначене місце. Все наперед передбачено, влаштовано. Екзотику математизовано. Екзотику незнаних країн обернено на фікцію рахунків, віз, пашпортів, митниць, автоматів з шоколядою, джазбандного вереску, реклям »Гала-Петер«, цигарок, кокаїну й відповідної кількости патентованих, ґарантованих і гігієнічних розваг. Сомалі й таїтяни, сидячи ввечорі на порозі своїх хиж, мають вигляд готельних швайцарів, джазбандних музик та придвірцевих чистильників чобіт, що використовують тут свою професійну відпустку.

Але з того часу, як Тася оселилась в одному помешканні з Комахою, минули дні, тижні, місяці, а два метри, що відокремлювали двері їх кімнат, лишалися віддаленіші від усіх віддаленостей. Ще давні греки знали достотно, що не наздогнати швидконогому Ахіллові повільної черепахи.

Так було досі! Тепер усе змінилося! Тасин прихід порушив звичні уявлення Комахи: недосяжне вагітніло можливістю близького. Два кроки справді стали двома лише кроками. Мандрівці в космічну просторінь, що тяглася тижнями й місяцями і загрожувала затягтися на роки, повернено справжній її сенс.

Комаха тепер не сумнівався: поруч із ним

мешкала приємна, гарна, проста й лагідна дівчина. І коли він у цьому впевнився, думка про цю дівчину заволоділа ним. Зовні в їхніх взаєминах нічого не змінилося, лишились ті самі короткі »добридні«, і уникати зустрічей з Тасею Комаха почав ще упертіш. Та це було зовні. Всередині в життя Комахи ввійшли нові почуття, нові бажання, сни, чекання й ревнощі. Так, ревнощі!.. Досі Комаха зовсім байдуже ставився до того, що до Тасі ходили чоловіки, студенти, молодь, або що у свято до неї заходила весела галаслива компанія і брала її з собою на прогулянку, тепер він ревнував її до її знайомих, до її приятельок, до її розваг. І що ретельніше він уникав її, то більше й непримиренніше ревнував. Досі, коли він нудився, він нудився сам. Вибору не було: його дні замкнено в самоту. В собі самому він мусів шукати способів перемогти нудьгу.

З того дня, як Тася зайшла до нього й запропонувала поїхати разом за місто, в ньому прокинулося почуття якихось прав на неї, можливостей і обов'язків. Це ж він, а не хто інший міг би сидіти з нею вдвох увечорі на канапі, читаючи книжки абож так про щось розмовляючи, це він міг би повертатися з нею з театру.

Розуміється, ці уявлені ревнощі, що примушували Комаху страждати, були безглузді. Він, Комаха, ніколи не сидітиме з нею вдвох увечорі, бо як не приваблива вечірня тиша, ласкава стисненість рук, відчуте тепло жіночого обличчя, та ще привабливіша можливість працювати в себе в кімнаті, й щоб ніхто не заважав праці. Він не пішов би з нею в театр, бо не знаходив нічого цікавого в театральних виставах »Осенних скрипок«, »Дворянських гнезд« и »Дней нашей жизни«, сантиментально-ліричному репертуарі в »Соловцовському театрі« того часу з Яновою та Липовецькою на чолі. Своєї самоти він не проміняв би на розмови з жінкою. Бавити жінку розмо-

вою — тяжкий і нерадісний обов'язок. Від цієї розмови лишається тільки почуття примушености, втоми й даремно втраченого часу. Ні, компактне видання грецьких текстів »до сократиків« — найкращий супутник для прогулянок.

Це все було поза сумнівом, так, і все ж таки Комаха не міг угамувати своїх уяв. Від того, що ревнощі були уявлені і в уявлености своїй безглузді, вони не ставали менш реальними.

Кохання може набувати найрізноманітніших форм. Для Комахи воно набрало форми відокремленої ілюзії, примхи, самотньої замкнености, нерішучого боязкого уникання. Він ретельно уникав дівчини. Виходив на вулицю тільки тоді, коли був певен, що не зустрінеться з нею. Він ходив іншими вулицями, ніж, ті, що ними ходила Тася. І разом з тим, ставши коло вікна, схвильовано чекав, коли вона вийде з дому або повернеться, щоб, лишаючись непоміченим, побачити її бодай на мить.

Певність, що вони роз'єднані назавжди, забезпечувала сталість Комашиного почуття. Певність найважливіше в коханні. Чого варто кохання людей хистких і неповних, що не можуть сказати »назавжди«?.. Для них кохання лишається побіжним почуттям, легковажним настроєм, мінливим переживанням. Комаха не належав до категорії подібних людей. У своїх почуттях він був такий же монументальний, твердий і упертий, як і в наукових дослідах. Йому треба було впевнитися, що вони ніколи не побачаться. Ніколи не зустрінуться, ніколи не розмовлятимуть, не сидітимуть увечорі вдвох, рука не доторкнеться руки. Ця певність була потрібна Камасі, щоб зберегти своє почуття закоханости цнотливим, простим і ніжним протягом років.

З початком революції Тася зникла з обріїв Комахи. Вона виїхала з їхнього помешкання. Він

загубив її сліди. Щоправда, він і не робив спроб натрапити на них.

Слова Корвина, що Тася тут, у місті, справили глибоке враження на Комаху. Отже, можливо зовсім випадково, а, можливо, і не випадково, спинився Комаха на Дикому завулку, нині завулку Марата, стоячи на вулиці й дивлячись на вікна поруч, колись своєї й Тасиної кімнат.

Він стояв, спершись на ціпок. Голуби туркотіли, перелітаючи з місця на місце на брукові тихої кривої вулички, де тротуари заросли травою. По синьому небі пливли попелясті хмарки, і лунною дзвеніли в повітрі удари мулярів, що будували новий будинок.

РОЗДІЛ V

Корвин останній час приятелював з Вер. Вони познайомилися на пляжі.

Вер любила пляж, річку, смугу біложовтого піску, берег верболіз, натовп. Вона любила, скинувши верхнє вбрання, стояти напівроздягнена і роздивлятись натовп, як натовп роздивлявся її. Засмалених юнаків у синіх і червоних штанцях вона дражнила своїми духовитими десу, червоними підв'язками — Вер була брюнетка — і прозорістю довгих чорних панчіх. Їй подобалось лишатися незворушеною, коли юнаки одверто виявляли схвильовану змисловість і молоде збудження. Вони абож проходили повз неї, роблячи спроби розпочати розмову, або ж спинялись недалеко від неї і починали змагатися у стрибках, боротьбі та будуючи піраміди, щоб показати стрункість тіл та міцну напруженість м'язів. Було приємно бачити кріпкі й дужі ноги, вузькі стегна, пласний живіт, м'язисті руки, тверду шию, засмалені жовтобронзові тіла й несховане бажання, але Вер нехтувала їх.

Байдужим поглядом вона пробігала по юнаках і одверталася. Вона воліла вибирати сама.

У Корвина були всі дані, щоб Вер звернула на нього увагу.

Струнка постава, смугляве обличчя й довга темна рука, — все те, що жінкам здається бажаним у чоловікові. Йому не бракувало церемонности, може трохи напруженої й навмисної, що примушує припустити абож холодний гонор, абож нахил до буфонадних пародій.

Деяка врочиста коректність стриманого жесту

завжди імпонує жінкам, коли жест підкреслює тактовність звичайного поводження.

Вер сподобалися скупі й чіткі рухи цього сухорлявого чоловіка з кістлявим носом і темними руками, що розташувався коло неї, — уважно простелив простирало, поклав валізку, обв'язав голову рушником і простягнув на піску своє довге, до чорноти засмалене тіло. Він лежав не рухаючись. Його сухорляве витягнене тіло і обличчя з довгим гострим носом були бездоганні й нагадували італійця доби кватроченто, — не Данте, ні, швидше Бенвенуто Челліні.

Ще не знаючи, хто він і що він, Вер зважила все, що єсть, може бути й буде. Так, зважила все, що буде.

Трапляються іноді випадкові знайомства, які наперед визначають »вчора«, »сьогодні« й »завтра« глибокої приязні й щирої дружби, дарма що цього »вчора«, власне, і не існувало. »Вчора« не існувало, але чи значить, що його не було зовсім? Кожне »сьогодні« визначає не тільки прийдешне, але й минуле.

Корвин був вихованою людиною, щоб не заговорити з Вер ані про спеку, ані про температуру води. Жінка, — її стрункі ноги, опуклі груди, вигин трохи широкого рота, тонкий чітко окреслений ніс, побудований з блиском холоду, якому ніщо не чуже, а все підвладне, — варта була того, щоб з нею поводитись несподівано й коректно, щоб говорити з нею не про спеку, а про м'язи її ніг і ступні. Ступню Тальйоні порівнювати з ступнею Ганни Павлової.

— Ви, — сказав Корвин, — повинні були помітити, що я уважно розглядав вас, ваше тіло, форму рук, ніг, вашу ступню, литки й стегна. Я міг здатись вам людиною настирливою, коли б у мене не було для того пробачень. Претендуючи на ім'я знавця і досить знаючи анатомію, я зміг оцінити форми вашої ступні і м'язи ваших

литок. У вас м'язи танцюристки. Ви танцюєте абож танцювали.

З глибоким знанням діла, пересипаючи свою розмову технічними термінами з анатомії й балетного мистецтва, Корвин говорив про окремі м'язи, про форму ступні, відмінність ніг у танцюристок.

Вер розсміялася.

— З вашою обізнаністю фахівця вам ніхто не закине настирливости. Фахівцеві завжди дозволено те, що заборонено ляїкові. Однак, не зважаючи на ваше знання анатомії, я не зроблю висновку, що ви лікар, прозектор, хірург, ординатор клініки, хоча б тому, що ви надто сухорляві, — не худий, бо чому ординаторові й не бути худим? — а саме сухорляві. У ван струнка сухорлявість поета абож музики. Ви знаєте тіло, — можливо, що знання жіночого тіла — це ваша побічна професія, але мені здається, анатомію ви знаєте тому, що ви художник.

Вони знали один одного, ще не назвавши себе.

Він лежав, Вер сиділа. На тлі блакитного неба чітко й ясно викреслювалася голова Вер.

Корвин перервав павзу, щоб, дивлячись на жінку, сказати:

— Майстрі інколи зважали на значення одноманітного блискучого тла, щоб змалювати вроду жінки. Теоретики мистецтва золоте тло ікон ладні тлумачити як висновок метафізичних тенденцій іконописного мистецтва. Я гадаю, що тут грала ролю зовсім не метафізика, а натуралістичне спостереження: на тлі золота абож емалі врода жінки здається довершеною.

Вер трохи нагнулася до Корвина, доброзичливо змахнула пісок йому з плеча і сказала:

— Ви розглядаєте обличчя жінки як матеріял для картини замість дивитися на нього задля нього самого. Це безтактно. Жінка обертається на модель од Пакена, на якій вішають убрання.

Невже ж жадна жінка нічого не варта супроти картини мистця ?

Корвин повернувся на бік і сперся на лікоть.

— Навпаки. Про мене жіноча врода є така ж культурна й естетична цінність, як і мистецький твір будь-якого майстра. До речі, мені здається, що я знаю вас. Із самого початку мені здалось, нібито я вас десь бачив. Тепер я згадав. Ви Вер Ельснер! Минулого року в »Die Kunst« була надрукована стаття про еволюцію мистецьких стилів. Критик мав на увазі два ваші портрети, — один мальований в експресіоністичній манері та інший, писаний Яковлевим, в якому кубізм був поєднаний з чітким і монументальним академізмом. З вашого тону я відчуваю, що ви незадоволені, що критик писав про ваші портрети, а не про вас.

Вер не заперечувала. Вона цілком згодилася в Корвиним, коли той зауважив:

— Стаття в мистецькому часописі, що трактує з докладною обізнаністю про вроду сучасної жінки, вигин стегна, лінію потилиці, форму спини, — варта була б такої уваги, як і стаття про стиль сучасних майстрів. Чому годиться писати про портрети жінок і присвячувати навіть окремі часописи спеціяльно жіночому вбранню, черевикам, зачіскам, килимам, меблям, і не можна присвячувати статтей і часописів самій жінці?

Вер і Корвин знаходили спільні думки й спільний ґрунт.

В теорії нової культури вони вводили апологію людини, її бажань та її активности. На прапорі свого ентузіязму вони писали: активність людини.

Людські почуття злиденні й недосконалі, бо людство воліло вдосконалювати техніку мистецтва і нехтувало з того, щоб удосконалити бажання. Людство призвичаїлося цінити культурні цінності, що виростали в нездійснених бажань

замість того, щоб культивувати бажання як культурні цінності. Цивілізоване людство культурне у своїх мистецтвах, але воно лишилося варварським у своїх почуттях і бажаннях.

Вайле, німецький етнолог, свою книжку про дикунів назвав »Die Kultur der Kulturlosen«, тим часом книжку про сучасне цивілізоване людство годилось би назвати: »Die Kulturlosigkeit der Kulturellen«.

І все ж таки в своїх спостереженнях щодо Вер Корвин трохи помилився: Вер не була танцюристка. Це було випадкове й не довге захоплення. Вона не обминула студії при курбасівському »Молодому театрі« у 1918 році, але це вона зробила в добу захоплення Далькрозом, Дункан, фізкультурою, біомеханікою, ритмічними вправами, цирковою акробатикою, перенесеною в театр, — отже, коли традиції клясичного танцю почали підупадати, а захоплення ритмікою тіла стало загальним.

Немає жінки, яка б не припускала, що в неї сховані таланти актриси. Вер була жінка, — отже, вона уявляла себе — принаймні деякий час — акторкою.

Вайлд розповів історію однієї дівчини, що була видатною акторкою доти, доки не покохала. Вона загубила в собі акторку, коли відчула в собі жінку. Бідне дівча! — воно не вміло підносити свої почуття на ступінь театральної гри і своє кохання перетворювати на тонке й вишукане мереживо мистецтва. Сібілла Вен була надто щира й наївна.

Вер — навпаки! Вер тільки тому й вступила до студії, що була жінкою. Жіночий інстинкт досягав у неї того ступеня природної витончености, коли він може замінити талант і висунути з натовпу. Бути жінкою — мистецтво, як грати в пінґ-понґ, дириґувати оркестрою й брати призи на шахових турнірах. Манерну індивідуальність Вер приймали за прикмету справжньої талановитости. Вона користувалась успіхом. Їх бракувало техніки, її пуанти не завжди були бездоганні, але в особистій вдачі Вер було так багато умовної декоративности й штучної орнаментальности, що їй належало бути лише собою, за нею визнали першорядні здібності.

Приятелі їй плескали. Знавці, з властивою їм педантністю в своїх уподобаннях і присудах, відрізняли не на користь Вер уміння бути жінкою від уміння клясичного танцю.

В житті Вер була одночасно акторкою й собою. Вона грала себе... Їй хотілося плескати, коли у вітальні абож каварні з особливо химерним мрійним жестом вона запалювала цигарку абож куштувала хрумку меренґу й змітала крихти з білого свого убрання. Пити каву й запалювати цигарки — наука не легка й відповідальна, як і останнє напруження тіла у змаганнях на 100 метрів.

Вступивши до студії, Вер віддалась упертій праці, але задовольнилася з перших успіхів і перших визнань. Вона казала, на свій кшталт варіюючи Цезареву формулу:

— Я захтіла! Я досягла! Я зреклась! Навіщо продовжувати? Повторити те саме в столицях, і, може, за кордоном з тим, щоб, може, колись Андрій Левенсон в »Майстрах балету« або хто інший присвятив мені кілька рядків з гострою й іронічною оцінкою? Чи варт змагатись, щоб досягти того, що не варто досягнень!

Коли після перших успіхів Вер кинула студію, її не розуміли.

— Чому?

Пояснення, що їх давала Вер, нічого не пояснювали. Шукаючи правдоподібних арґументів, вона посилалась на брак шанолюбства.

— Мені бракує шанолюбства. Цей успіх мене не задовольняє. Навіть галасливий джазбандний реклямований успіх на великих сценах Парижу, Відня й Нью-Йорку не задовольнить мого шано-

любства. До того ж боюсь, що за наших часів театральне мистецтво втратило свій сенс.

Можливо, це останнє грало найбільшу ролю.

Вер усвідомлювала, що культ естетного пасивного формалізму, одірваного від життя й сучасности, відходив у минуле. Ще нічого не знавши про новітні течії в житті й мистецтві, вона прийшла до аналогічної думки про »атеїзацію мистецтва«. Мистецтво, відокремлене від життя й замкнене в собі, зникає. Колишні типи концертів одмирають, музика механізується, мистецтво набуває спортового характеру. Фізкультура й спорт успішно конкурують з виставами, футбольні й баскетбольні змагання на стадіоні відбивають одвідувачів з театру, пляж здається привабливішим од балетного спектаклю. Дівчина, що стрибає у воду з трисажневої вежі, викликає не менше подиву, як балерина з її вишуканими пуантами й крицевим носком.

Корвин помилився — Вер не була танцюристкою. Розвинені м'язи Вер були розвинені м'язи спортсменки. Вер зробила зі спорту професію.

З пляжу поїхали вдвох. Увечорі сиділи в саду, їли морозиво, дивились на фоєрверк. Слухали музику. Вечеряли в »Континенталі«. Вер пила горілку й вино. Вер казала, що на нинішній день вона дивиться як на початок їхнього товаришування, »компаньйонату«. Вона досить недвозначно виявляла свою прихильність до Корвина. Але, давши йому всі аванси, коли той почав умовляти перейти в нумер, вона не виконала жадного з цих авансів.

Пізніше десь пили каву, блукали по якихось глухих вуличках, завулках, де ніколи раніше не доводилося бувати, сиділи на кручі над Дніпром, знов блукали по вулицях і тільки вже на світанку, о п'ятій годині ранку, повернулися додому.

Корвин не міг достотно пригадати їх нічних розмов. Він не міг зв'язати уривки розмов, що збереглися в його пам'яті. Він пригадував дещо, але не був певен, чи вони говорили саме те, що він пригадував. Він пам'ятав ніби крізь сон. Може ці розмови й справді лише привидилися йому потім у п'яній півсонній маячні, а, може, це були нетім у п'яній півсонній маячні, а, може, це були невисловлені думки Вер, що їх він сам підказав їй.

Ця жінка була чарівна й принаблива. У сп'янілих нічних блуканнях вона не тратила ясности. Утримуючись від будь-чого, вона шаліла в приборканих своїх бажаннях і спокушала найвибагливіші дивацтва.

Десь, у якомусь глухому завулку, вони сиділи на лавочці коло довгого паркану. Корвин цілував Вер у підголену потилицю.

В легкому теплому повітрі пахло нічними квітами.

Десь кумкали жаби.

В маленькому завулку, порослому травою, було тихо й порожньо.

Вер звільнилась од нетерплячих збуджених рук Корвина й прошепотіла:

— Я кохаю вас, Корвин!

Вона наблизила своє обличчя до нього. Од неї пахло вином. Очі її були широко розкриті, ніби в стражданнях породіллі.

— Отже, чи не все одно для вас, з ким ви задоволите своє бажання, а для мене, з ким я? Ви й я, ми кохали позавчора, вчора, а, може, навіть ще й сьогодні перед тим, як зустрітись.

Вер була дуже п'яна, коли вона говорила так. Чи, може, вона нічого не говорила цього, і в п'яній безглуздій плутанині думок, почуттів це сам Корвин висловлював невисловлене нею?!

Але він твердо пам'ятав, що вона призналась у коханні. Щоправда, коли це й було освідчення, то досить дивне.

Він пам'ятав ці фрази. Вер казала йому:

— Коли я сьогодні побачила вас, я вже знала, що я кохатиму вас. Навіщо поспішати, коли все вирішено наперед? Кінець роману може бути небайдужим лише тоді, коли його обернути на початок кохання.

Вони блукали. Вони пережили нічні кошмари химерного кохання, ніби нотрдамівські химери прокинулися в них.

У своїх нічних блуканнях вони пройшли повз будинок з химерами Notre-Dame, що звис над проваллям. У фіялкових присмерках на густій синяві неба чорносірі гігантичні потвори розкинули свої крила. Від збудження, що ще тремтіло в них обох, нічні потвори прокинулися, щоб справити відьомський шабаш.

Вниз од цього будинку Корвин повів Вер кривими стежками. Вони падали, підіймалися, губилися, йшли вперед і верталися назад. Вони плуталися в пітьмі на переплутаних стежках провалля.

Чи, може, це лише привидилося вві сні?

А в сріблястому ранковому тремтячому світлі, коли Вер прощалася з Корвиним і він цілував у неї руку, вона повторила:

— Кінець кохання буде лише тоді небайдужим, коли його обернути на початок!

РОЗДІЛ VI

Вер була донькою поміщика, присяжного повіреного. Свого часу, за студентських років її батько побував на засланні, і культ давніх народовольських традицій надавав влаштованому й врівноваженому побутові в родині Ельснерів деякого відтінку колись перенесеної офіри й виконаного громадського обов'язку. З роками прийшли байдужість і спокій, і батько Вер, не без матеріяльної для себе користи і не без апльомбу, дещо, правда, метушливого й безладного, використовував ці згадки про свою революційну діяльність юнацьких років, щоб оточити себе тепер авреолею поваги й авторитету.

Вступивши після закінчення гімназії на курси, Вер змінила свою гімназіяльну брунатну сукню з чорним фартушком на суворий синій з високим англійським комірцем tailleur. Купила товстий лінований зошит у чорній цератовій обгортці. На стіл у своїй кімнаті поставила гіпсового Толстого, а на стінці повісила довгобородого »інтелектуального« Драгоманова в застебнутому сурдуті, з його виглядом протестантського пастора. Це все далеко менше говорило про власні її уподобання, як про невиразний відгук розпливчастих уяв про студентів і курсисток. Деякий час після вступу вона навіть носила пенсне в оправі і з чорним шнурком. І не тому знов таки, що вона потребувала носити його, але головним чином з почуття стилю, як деяку алегорію або символ. Вона хотіла мати вигляд дівчини серйозної, заглибленої в себе й незалежної.

Вона вступила на курси з думками, що склалися в неї про студентів з оповідань батька. Курси й університет в її уяві малювались величезною конспіративною організацією змовників. Вона мріяла про долю Софії Перовської та Віри Фіґнер. Вона бачила себе на розі вулиці в схвильованому чеканні губернаторської карети: так промайнуть на мить пара коней, широка борода кучера, чорний ляк каретного передка, в дзеркальному склі червоний лацкан сірої генеральської шинелі, і в короткому змаху руки розметене, розтрощене, знищене все.

Але на курсах Вер досить швидко впевнилась, що все це аж ніяк не відповідало ані атмосфері, ані оточенню. Її уява про університет і курси показалася хибною. В ці роки **»між двох революцій«** у студентській масі панували асоціяльні настрої, що знаходили собі вияв для переважної більшости в цілковитій відсутності будь-яких духових інтересів: пасивна відсутність будь-яких переконань, психологічна астенія.

Студентська маса в своєму складі була аморфна, дезорієнтована, малокультурна. Курсистки читали графа Аморі, Вербіцьку й Брешко-Брешковського, у кращому разі Винниченка, Андреєва й Купріна. Інтелектуальний рівень був дуже низький. Кіно, театр-мініятюр, для студентів — карти, пулька в преферанс, пиво, для курсисток— флірт, недотепні дотепи, пісні, пікніки, кава й тістечка у Франсуа або Семадені. Державі потрібні були урядовці. Студенти готувалися стати урядовцями. Згодом, в роки війни чимала частина їх потрапила за мобілізацією до війська: вони обороняли державу й своє право бути урядовцями в ній. Вер не раз приходила скаржитись батькові:

— Ти був щасливіший!

А батько, посміхаючись викришеними за юнацьких років од цинги зубами, казав:

— Можливо, доню!

Для обдарованішої, інтелектуально розвиненішої й духово активнішої меншости прапором став філологізм, рафіноване культурництво, олександринізм. Гасло **культури** заступило гасло **революції**. Книжка Барбе д'Оревільї про Джорджа Бремеля й дендизм зробилась евангелією молоді й пушкініянство модою для всіх.

Вер швидко закинула геть своє пенсне в оправі й чорний шнурок до нього й виклала волосся в манері 30-х років, в стилі онєґінської Тетяни, як на жіночих портретах Карла Брюлова та малюнках Т. Шевченка, з буклями, що як рамка, оточували витягнений овал її обличчя.

Саме в ці роки Павло Филипович працював над своєю книгою про Боратинського, Єгор Нарбут, з коротенькими бакенбардами на рожевих щоках, прогулювався в зеленому »онєґінському« фраку по вулицях Петербургу, а Миша Алексеєв читав Максимові Рильському кавказькі оповідання Марлінського. Вер перекладала з французької Верлена, стежила за »Аполоном«, і ґрабарівська »Історія мистецтва«, особливо том, присвячений архітектурі, став її настільною книгою.

Захоплення барокко входило як обов'язковий складовий елемент у світогляд Вер та її приятелів. Весняна прогулянка в теплий березневий день оберталась на паломницьку мандрівку до бароккових пам'яток Києва XVII — XVII віків. Блакитне небо, голі дерева, мереживо бароккових вигинів, білі хмарки і втома від прогулянки пішки з Печерського через Поділ до Кирилівської церкви.

Вер була знайома з Хр. Кроном, Павлом Ковжуном та Марком Басарґом. Адже з київської вистави »Кольцо« 1915 року Марко Басарґ починав свою берлінсько-паризько-нью-йоркську кар'єру експресіоніста.

Вер ненавиділа інтеліґенцію, парляментаризм,

лібералізм, слова про поступ, проґрес, еволюціонізм, ідеали добра й гуманістичної доброcти.

Падіння Перемишля її не схвилювало.

Під 9-м вереснем 1916 року в щоденнику Вер (Вер записувала в щоденнику не почуття, а лише думки з приводу прочитаних книжок) занотовано:

»Лібералізм у Росії зі своєю боязкою інтеліґентською громадськістю знав лише »малих« богів, »місцево-шановних«, »хатніх« богів, богів »пенатного« значення. Лібералізмові бракувало стилю. Злиденність, сірість, зубоження, розпливчастість, — чи вважаємо це за стиль? Белінського, Михайловського, Добролюбова й Писарева чи ж ушануємо ім'ям героїв?

Лев Толстой засудив Наполеона як актора, що грав всесвітню комедію, і ствердив Кутузова, що підчас бородінського бою—їв курку. В Росії завжди »їли курку« під час »бородінських боїв«. Цією самою кутузовською куркою вигодовано російську відсталість.

Російські вояки під час війни воювали проти гармат багнетами. Хіба не Толстой заповів як вищу мудрість війни їсти курку під час боїв? І хіба не їли? Як провести межу, що відокремлює нездарність і зраду російського бюрократизму, від так званого »російського генія«?

Коли Толстой пише: »Я живу добре! Три роки не читав і тепер не читаю жадної газети«, чи не мусимо ми радіти: він — ми, ми — він?!...«.

Аполлонові Григор'єву вона віддавала перевагу перед Белінським і протопопові Аввакумові перед Михайловським.

17-й рік Вер стріла лівою з лівих. В революції їй подобався максималізм і з усіх гасел найбільше — гасло заперечення, що було б абсолютним. В революцію вона входила через »Скитів«. Вона головувала на сходинках курсисток, виступала з промовами. На вирваних із зошита сторінках кваплико накидувала великими літерами проєкти

резолюцій. Щоправда, цього її ентузіязму вистачило тільки на дуже короткий час, не більш, як на кілька місяців.

Горохвяний хліб, хмурі будні, свист гарматнів, що проносилися над дахом будинку, нічна стрілянина, коли місто опинялось у владі пітьми і кожен будинок ставав самотнім островом, одрізаним од цілого світу, вартування в парадному коло дверей, забитих дошками, — усе це гнітило, веселяло почуття непевности й утоми. Імперія агонізувала. На вулицях міста валялись трупи коней. Ту тут, то там виникали самосуди. Здичавілі пси зграями бігали по порожніх пішоходах.

До університету почали приймати жінок. Восени 17-го року Вер з курсів перейшла в університет.

Серце стигло в попелі зимових присмеркових днів. Горохвяний хліб був крихкий і мав солодкий присмак.

Революція переставала бути забавкою для естетів.

Дзвінким і широким, як крок караулу, словом Kommandantur, написаним чорними літерами на рівно вистругавній дошці, яку повісили проти Міської Думи над входом до »Дворянського зібрання«, 1918 рік ствердив для революції перепочинок. Літо 18 року принесло білий хліб, ясність і спокій, звичайний усталений лад, сонце, пляж, Курбасів »Молодий театр« з Кляйстом і Шекспіром, »Біба-бо« з Аґнівцевим, роздягнену »Леду« Анатоля Каменського, віденську оперетку. Втікачі з Петербургу й Москви переповнили Хрещатик, каварні Франсуа й Семадені, алеї »Купецького саду«. Київ став галасливий, людяний, безтурботний. »Чорна біржа« простяглася од Інститутської до цирку на Миколаївській. Двір, сенат, синод, міністри, титули й ордени відновлювали ілюзії реставрованого Петербургу на берегах Дніпра.

Восени 18-го року Вер була однією з тих, що

натовпом молоді вийшли з університету: повстати й розбігтися. Знов спалахнула раптом на мить колишня мрія про Віру Фіґнер. Спалахнула й згасла, щоб більше ніколи не прокидатись.

Тоді прийшли голодні роки. Місто вмирало. Брук вулиць заріс травою, трамваї перестали ходити, крамниці стояли з вибитим склом вікон, з вітринами, забитими дошками. Більшість знайомих роз'їхалося з міста: тікали вчителювати на село, доти ніколи не вчителювавши, працювати на цукроварнях і лісових розробках бухгальтерами, доти ніколи не бачивши, що таке рахівниця й ґросбух. Меншість лишалась у голодному тихому місті і вивчала тонку науку »пайкології«, вагаючись між соцзабезівськими дитбудинками, Дніпросоюзом та воєнкоматівськими закладами.

Вер пов'язала голову хусточкою й пішла працювати на фабрику. Вона працювала коло верстату й перекладала Верлена. Працюючи коло верстату, вона не відчула себе робітницею. Свою роботу на фабриці вона усвідомлювала як службу. Блок у свій »скитський« період навчав »слухати« революцію, але не навчав робити її.

Вер скористувалася з першої нагоди, щоб од верстату повернутися знов до письмового стола. Життя Вер, її революційність, її праця, її ентузіязм, кохання й навіть шлюб, — усе це було лише сильветою іншого, щільного, живого життя. Плаский обрис із чорного паперу на білому паспарту. Життя проходило повз неї.

Року 1922 Вер вийшла заміж за лікаря. Навіщо вона вийшла заміж? З кохання? Можливо, що деякою мірою це було й так. Їй імпонував цей літній, грузький, великий чоловік з важкими темними повіками у зморшках і зіркими очима степового хижака. Певніше, однак, вона вийшла за нього тільки з почуття втоми й байдужости, тому, що це створювало для неї якийсь вихід. За два роки згодом вони розійшлися. Знов таки не тому, що

посварилися або обридли один одному. Це вийшло само собою. Року 1924 він дістав запрошення в Харків до Інституту дослідження мозку. Він не дуже настоював, щоб дружина переїздила з ним до Харкова, а Вер не проявляла особливого бажання жити далі вкупі.

Це був один із сучасних шлюбів, коли жінка жила в одному місті, а чоловік в іншому. Наявність помешкання в Києві і брак помешкання в Харкові були достатнім арґументом, щоб жити нарізно. Вер іноді приїздила до чоловіка в Харків, а він іноді на кілька днів у Київ. Він стрічав її на двірці з квітами, водив у театр і, провожаючи, клав на столику купе м'якого вагона велику коробку шоколяди. Залізничний квиток, коробка шоколяди, щомісячний грошовий переказ поштою й лист од Вер з повідомленням про одержання грошей зі стандартним приписом: »Цілую. Твоя!« — доводили Вер, що вона заміжня. Вони не приятелювали з чоловіком, але й не ворогували; були одночасно одружені, байдужі й чужі.

Життя складалося з уривків, з початків чогось, що ніколи не ставало завершеним, з плянів, досвідів і проєктів, що їх вона ніколи не намагалася здійснити.

... Вер сиділа з Корвиним у фойе кіна, чекаючи на початок сеансу.

Вер казала Корвинові:

— Колись я працювала коло верстату,—це було давно, дуже давно! Я вчилася деякий час у балетній студії! Навіщо? Може лише на те, щоб кинути! Я вийшла заміж! Заміж я вийшла за чоловіка млявого й коректного. Він мешкає в іншому місті й приїздить разів два протягом року на кілька днів. Я знаю англійську мову, перекладаю Джека Лондона й Джозефа Конрада на українську, — коли б, на мій смак, я не перекладала ані того, ані того, бо ані той, ані той мені аж ніяк не подобаються. Те, що я роблю переклади, це дає мені

можливість жити на власні кошти. Чого варте це все?

Після павзи Вер додала:

— Я ходжу в кіно, я роблю це, щоб бачити потім сни. Ви, Корвине, певно не вмієте настроювати себе на сни. Ні? А я вмію! У мене є цікавий задум для повісти: описати не самий роман, перипетії кохання, а лише ті сни, що їх бачать закохані. Сни повторюються. Вони ляйтмотивні, й мотиви снів заступають зміни й подробиці любовних пригод. Це був би надзвичайно цікавий роман.

Корвин не зрозумів Вер: він не знав ніяких повторених снів, а ті сни, що повторювались, не мали жадного сенсу.

На відповідь Корвин зробив невиразний жест.

Проти них коло протилежної стінки фойє за столом сидів горбань у чорному сурдуті, з білим високим комірцем і чорною пишною, пов'язаною бантом з крепу, краваткою. У нього було бліде, гостре обличчя рахітика й довгі вчепливі руки мавпи. З чорного паперу, наклеюючи на біле паспарту, він вирізав сильвети.

Корвин запропонував Вер замовити горбаневі вирізати її сильвету. Вирізуючи з паперу сильветний портрет Вер, оперуючи ножицями, папером і швидкими, довгими пальцями, горбань говорив:

— Ножиці слухняні, як олівець. Вони досконаліші від олівця й пензля. Я волію користуватись краще з ножиць, як з олівця. Ножиці психологічніші, вони як продовження пальців: це скульптура поєднана з малюнком. Вирізати з паперу сильветний профіль жіночого обличчя — це відчувати насолоду. В профілях деяких жінок є дивовижна гармонійність. Я здобуваю фізичну втіху, коли мої пальці повторюють з м'якою й лагідною рівністю вигин підборіддя, губ, носа, чола й голови. Мистецтво сильвети, мистецтво єдиної цільної лінії — умовне й обмежене. Воно легке й разом з тим важке. Але, перемагаючи його умовну обмеженість, іноді відчуваєш радісну сподіванку, що створено шедевр.

Горбань наклеїв на біле паспарту темну сильвету Вер і, підвівшися, з глибоким уклоном, в який були вкладені нині вже забуті форми поваги, він з особливо вишуканою чемністю простяг Вер зроблений портрет. Од грошей мистець відмовився.

— Я мав приємність вирізати ваш профіль. Я відчув од того втіху. Я вдячний вам. Дозвольте ж мені, як мистцеві, цю маленьку примху та прийміть від мене невеличкий подарунок.

РОЗДІЛ VII

Корвин і Вер стрівались на пляжі. Вони приходили в другій половині дня і поверталась надвечір, коли вже заходило сонце й спека поволі спадала. З минулого року мода на бронзову засмаленість тіла почала зникати. Вер задовольнялась тепер із кількох годин перебування на сонці замість того, щоб, як давніше, просиджувати й пролежувати на пляжі цілий день з ранку до ночі і почувати себе після цих соняшних божевіль в'ялою, виснаженою, стомленою.

О третій годині сонце ще являло картину дикої оргії. Річка засліплювала очі в тремтячому миготінні струмків так, що за швидкістю цього вогненого коливання не можна було стежити. Тисячі сонць у скаженому коловороті полум'яніли, крутились, променювали. Палке блищання берегового піску було таке ж нестерпне, як і ця фантасмагорія сонць у хвилях річки. Мозок божеволів, природу трясло в полум'ї гарячки. Соняшна маячня робила вигадним усе звичайне.

Спираючись на лікоть і підгрібаючи собі під груди гарячий пісок, Корвин бавив Вер своїми розмовами про себе, про своїх знайомих, про останні новини в мистецьких колах, про замовлення на обкладинки й плякати від видавництва, про склочні сварки між окремими мистецькими організаціями, чергові плятформні непорозуміння, про боротьбу за посади, про скарги, про висиджування, про фейлетони, листи до редакції, спростовання, протоколи засідань, про все те, що надавало ілюзіям досягнень у мистецтві прикмет реальности.

Вер лежала на спині, простягнувши одну ногу й зігнувши другу. Коли вона була одягнена, убрання заховувало витягненість її довгих ніг. Коротке темне трико, вузькою смугою охоплюючи вигин стегна, одкривало довгі ноги, що поволі звужувались від литок до вузької й темної ступні. Закинені за голову руки викликали в Корвині уявлення, як він, схилившись над Вер, цілує її в пахви.

Вер рухом спиняла Корвина:

— Я дрімаю! Ви можете розповідати!

Про Комаху Вер довідалася від Корвина. Вона довідалася від нього про смішні химери Комахи, про його несусвітні витівки, про його анекдотичне анахоретство, кумедні баляндраси про його уникання жінок, про історію з Тасею, приятелювання з маленькою Ірцею.

Корвин розповідав про Серафікуса з тією іронічною одвертістю, що можлива тільки між близькими друзями.

Вер зауважила:

— Ви, певно, великі друзі з Серафікусом, що ви говорите про нього з такою уїдливістю?

Вони були друзі. Були! Колись! Давно! За студентських років. З того часу минули роки, — може минуло шість років, може вісім, дев'ять, десять... Корвин міг би говорити про певний серафічний, мовляв, період у своєму житті, про період глибокої приязної дружби з Комахою.

Сказати »дружба«, чи значить сказати щось? Може, треба було б сказати: зворушлива закоханість, ніжність, відданість? Вони були юнаками, що здавалися собі дорослими; дорослими, що ще лишались юнаками. Певно, їхня закоханість і була останнім проявом химерного юнацтва на зламі дорослої і байдужої досвідчености. Корвин вагався, чи зуміє він розповісти Вер, що це було таке, бо, власне, нічого й не було, окрім блакитної мрії, що для неї даремно шукати незнайдених і немож-

ливих слів. Є такі відсутні, нереальні, хисткі настрої, що ніколи не здійснюються; істотно їх нема; вони не більше, як сподіванки, ясні соняшні промінні сподіванки, що десь на світі є інше, відмінне, краще життя.

Іронія в Корвиновому оповіданні про Доктора Серафікуса перетворилась на патетику. Хіба ж за іронією не ховається завжди остання щирість і ліризм?

Комаха відіграв велику ролю в Корвиновому житті. Кілька років вони жили спільним життям. Попри всю свою м'язисту міцність, Комаха лишався в зовнішньому житті м'якуватим, безхребетним, аморфним і пасивним. Корвин, навпаки, був сухий, чіткий, жилавий, формалістичний і в собі, і в творчості. Слід припустити, що саме Корвин вів перед в їхній дружбі, тим часом було навпаки: Корвин залежав від Комахи, а не Комаха від нього.

Ініціятива дружби належала Корвинові, але тільки ініціятива. Перемігши опір Серафікуса, Корвин не взяв, а віддався. У Серафікуса було багато важкої упертої сталости, з нахилом не говорити, а проголошувати, не розмовляти, а проповідувати, з тією самовпевненістю вчителя, метра, що звик навчати і не звик, щоб йому суперечили: magister dixi. З Серафікусом не можна було розмовляти, він дратував у розмові. Як і належить людині, що поклала бути вчителем, він не мав кого навчати. В нього не було учнів. Він був надто замкнений і зосереджений у собі, щоб виступати на людях, імпонувати в товаристві. Він міг впливати на одиниці. Корвин, людина різних площин, розірваних перекреслених ліній, взаємно-суперечливих рухів і рис, — найвиразніша прикмета кубізму, — був єдиний його учень і перший покликанець, бо Доктор Серафікус не кликав, Корвин сам прийшов до нього, взяв його дружбу, переміг нехіть, опір, небажання, замкненість, безініціятивну пасивність. Бажаючи віддатися, Корвин примушений був узяти. Корвин нав'язав Комасі приязнь, почуття, дружбу, зустрічі, розмови, прогулянки. Він був, власне, єдиний, хто ходив до Комахи, з ким Комаха ходив гуляти восени кудинебудь на Сирець або ярами Куренівки. Їх бачили разом в університеті, на виставах, у парках. Спільні знайомі питали Серафікуса про Корвина:

— А де ваша дружина?

І в Корвина:

— Де ваш чоловік?

Ото коли при фізичному шлюбі подружжя він і вона згодом стають подібні один до одного, засвоюючи взаємні якості й хиби, — то в **духовому** шлюбі це трапляється ще частіш. Корвин зробився Серафікусом, Серафікус Корвиним, з тією, хіба, різницею, що Корвин більше Серафікусом, а цей останній далеко менше Корвиним, — чи, може, й зовсім ним не став.

Корвин любив двох осіб: Серафікуса й наречену. Її — як Комаху і цього останнього — як наречену.

— Так було, — сказа Корвин, звертаючися до Вер, — так було! З того часу минули роки. Ми відійшли один від одного. Змінився Комаха. Дуже змінився я. Моя тодішня закоханість у наречену здається мені тепер смішною вигадкою, моя цнотлива серафічна стриманість у ставленні до дівчини — недоречним курйозом. Тепер, — сказав Корвин, — я дозволяю коханню приймати всі можливі випадкові форми. У своєму поводженні з жінками я наслідую фра Філіппо Ліппі: зустрівши жінку, що йому була до вподоби, він робив спробу покохати її, і, коли йому не щастило задовольнити своє бажання, він малював її портрет.

Вер трохи підвелась, повернулась обличчям до

Корвина й сперлась на лікоть. Розсміявшись йому в обличчя, вона сказала:

— Мудре правило, Корвине. Дуже мудре! Закінчивши того місяця один портрет, ви, певне, збираєтесь розпочати за деякий час черговий?

— Я кохаю вас, Вер!

— Малюйте портрети, Корвине!

Корвин узяв руку Вер, щоб ніжно її потиснути.

— На жаль, малювати вас — це єдине, що досі лишається для мене дозволеним. Але в серафічний період мого життя більше, як два роки, тривав мій роман з моєю нареченою і протягом двох років я не наважився навіть поцілувати її і поводився сором'язливо, з цілковитою серафічністю.

— Вам не дозволяли піти далі?

— Ба ні! Саме те, що я поводився надто коректно, це було за привід для моєї нареченої розійтися зі мною. Припускаю, що, кінець-кінцем, вона почала гадати, що я не чоловік абож принаймні не зовсім чоловік...

Корвин зовсім не був тоді у двадцять років безневинним хлопчиком, навпаки, — але у своїх взаєминах з нареченою він поводився, як недосвідчений юнак, що мріє про місячне кохання. Він кохав Комаху та наречену. Це було єдине й спільне почуття. Можливо, він не наважувався зрадити Серафікуса задля нареченої і наречену задля Серафікуса. Від нареченої Корвин ішов до Серафікуса і від Серафікуса до нареченої. Він не знав інших шляхів, інших зустрічей та інших знайомств. Почуття подвоювалось і розподілялось між двома особами. Нареченій він повторював те, що говорив перед тим Серафікусові, і останньому згодом те, про що розмовляв з нареченою. Він не відокремлював їх обох.

Серафікус і наречена не були знайомі. У Корвина з'явилась думка їх познайомити. Він сподівався:

— Що за хороше й приязне товариство з того вийде!

Корвин довго настоював, і Комаха довго відмовлявся. Комаха, як завжди, посилався на те, що він ніде не буває й ні до кого не ходить, що в нього немає жадного бажання будь з ким знайомитись і, як звичайно, уперто обстоював свою замкнену й ізольовану самотню відокремленість.

Корвин переконував доктора:

— Хороші люди повинні бути знайомі один з одним! Де обов'язок культурних людей!

Після довгих і неодноразових умовлянь Комаха нарешті, щоб зробити приємне Корвинові, згодився.

В Беренсів пили чай, їли яблучний струдель, розглядали ілюстровані англійські книжки. Було все натягнене й навмисне. Після 9-й години Комаха, подивившись на годинника, рішуче заявив:

— Мені вже час!

— Це рано! — сказала Тетяна.

— Ні, ні! Я мушу йти. Інакше мені доведеться лягти пізніше від звичайного спати, я не висплюсь як слід, пропущу свої ранкові робочі години, взагалі почуватиму себе завтра вибитим з колії! Я вже піду!

Натягаючи в сінях пальто, упевнившись, що візиту закінчено і обов'язок виконано, відчувши полегшення Комаха з почуттям доброзичливости сказав у відповідь на запрошення приходити знов:

— Ви знаєте, я нікуди не ходжу, бо, як ото каже Сенека, побувавши серед людей, я повертаюсь додому менше людиною.

Він сказав і не відразу усвідомив усю безтактність сказаного, те, що сказана ним фраза має подвійний сенс і дівчина могла образитись, застосувати її до себе... Він не збирався аж ніяк образити її. Просто він звик до самоти і в самоті своїй

найменше вважав на те, що похмура ця фраза, підносячи вищість особи, була сповнена разом з тим зневаги до інших, до людей, до загалу.

Він охоче й часто згадував слова Сенеки, наведені в »Imitatio Christi« Томи Кемпійського, застосовуючи їх до себе, бо вони якнайдостойніш відбивали самовідчування, яке прокидалося в ньому, коли він десь із людей повертався додому. Зустрічі обтяжували його. Розмови народжували в ньому почуття непотрібности, обридливої зайвости, вимушеного обов'язку.

Досі він думав про себе і не думав про інших. Так і цього разу, прощаючися з Корвиновою нареченою, відчувши полегшення, що він виконав свій прикрий для цього обов'язок, і натягнена візита нарешті кінчається, в пориві доброзичливої прихильности, в паланні ентузіястичної піднесености він вимовив те, що відчував і думав, і що, власне, аж ніяк не годилось говорити. У сказане він вклав відтінок довіри й добрости. Почуття звільнености володіло ним.

Він пішов. Корвин ще лишився. Вийшовши на вулицю, Комаха, як звичайно, почав обмірковувати й зважувати все, що він говорив і робив. Згадавши про останню, сказану ним фразу і усвідомивши її двозначний сенс, брутальну її образливість, він почервонів. Він і на думці не мав зробити комусь щось неприємне.

Він насумрився. Він сердився на Корвина, що той потягнув його з собою й поставив його в таке незручне становище.

Наступного дня, коли Корвин з'явився і висловив сподівання, що тепер вони, він гадає, зустрічатимуться всі разом частіше, Комаха категорично заявив, що він більше ніколи не піде.

— Не піду. Нізащо. І не просіть.

Дівчина й собі була не дуже задоволена зі свого нового знайомства. Вона сказала про Комаху, що він навдивовижу нудний і нецікавий і серед

своїх знайомих вона може назвати з десяток і цікавіших, і приємніших, у кожнім разі, далеко вихованіших, що прощаючись після першого знайомства, не казатимуть нічого образливого.

Корвин був розчарований. Він з запалом боронив Комаху. Він доводив, що є »цікаві« й »цікаві«, і що вона тим часом не відчула внутрішньої оригінальної цікавости Серафікуса, що відрізняє останнього від банальної цікавости звичайних молодих людей.

Та Корвинові, певне, не слід було знайомити Серафікуса й наречену. Після особистої їх зустрічі ніби розірвано якусь таємничу нитку, що досі зв'язувала всіх трьох, поки вони не знали один одного.

Крихка ілюзія цієї потрійної дружби розбилась. До цього прилучилися й зовнішні обставини, що створили ситуацію, яка, на перший погляд, повинна була здатися випадковою, але яка тим часом призвела до наслідків, що їх можна було передбачати заздалегідь.

Закоханість, чи роман, як не умовне було б це слово щодо взаємин, які існували між Корвиним і Тетяною Беренс, тягнувся вже кілька років без жадних ознак якогонебудь дальшого розвитку.

Світла шатенка, висока на зріст, Тетяна Миколаївна Беренс не була гарна, але м'який і ніжний колір обличчя надавав їй відтінку принадної задушевности й ясної теплоти. Вона була донькою заслуженого ординарного професора, що не обмежувався своєю професорською діяльністю в університеті, але разом з тим обертався у фінансових і промислових колах Києва, був домовласником, членом Міської Думи. За поняттями того часу, Таня Беренс уже дещо засиділась у дівках. Старша за Корвина, спокійна й лагідна на вдачу, вона до Корвинового кохання, сумбурного й фантастичного, ставилася стримано й врівноважено. Він водив її на мистецькі виставки й камерні кон-

церти, малював її портрет, читав їй Шопенгауера й Ніцше, дарував квіти, з захопленням розповідав про Комаху, обертаючи свої взаємини з нею на своєрідне філософське приятелювання й не вкладаючи в нього нічого змислового. Немов дружба з Танею Беренс і споглядання її спокою були потрібні йому тільки для естетичної завершености його артистичних захоплень.

Поезії Вол. Соловйова, книжка Павла Флоренського »Столп и утверждение истины«, культ Софії Премудрости Божої, романтична уява про das ewige Weibliche були складовими елементами тодішнього мистецького світогляду Корвина, забарвленого в дещо містичний тон, як це взагалі було характеристично для настроїв і тенденцій тодішніх київських мистців та мистецтвознавців.

Всеволод Михайлович Зуммер, сяючи лисиною, склом окулярів і синявою чорнотою бороди, читав доповіді про дружбу Гоголя в. О. Івановим, про есхатологічні мотиви в О. Іванова, про кирилівські фрески Врубеля. На київських обріях з'явився, спалахнувши блиском своєї вишуканої causerie, Ф. І. Шмідт, що був директором археологічного інституту в Царгороді, і приніс із собою згадки про Ая-Софія й віяння візантинізму. Іполіт Моргилевський вивчав Київську Софію, Сергій Гиляров збирав матеріяли для своєї дисертації про іконографію Богоматері.

Корвин обертався в їх гуртку; він приятелював з Зуммером і Моргилевським, згодом заприязнив зі Шмідтом.

Спроба Корвина познайомити Комаху з Танею Бернс була з його боку виявом не цілком до кінця освідомленого прагнення включити також і Комаху в ілюзорне коло того логічного культу des ewigen Weiblichen, що в нього він намагався забарвити так само й свою закоханість до Тані Беренс.

Щождо останньої, то вона на свої взаємини з

Корвиним дивилася зовсім інакше. Читання Шопенгауера й Ніцше, відвідування концертів, малювання з неї стилізованих портретів, даровані квіти, прогулянки вдвох по Царському саду й Маріїнському парку вона розглядала як потрібні передумови, як ступені до шлюбу, попередні етапи до створення сталого родинного життя. Мати дітей, чоловіка, хату, — хіба не в цьому полягає правдиве покликання жінки? Все інше, в порівнянні з цим, відступало для неї на задній плян. В Корвині вона бачила прийдешнього батька своїх дітей, — річ, думка про яку найменше бентежила уяву останнього.

Минали тижні, місяці. Місяці розтягалися в роки. Корвинові подобалася мрійна необов'язковість місячної дружби, до якої не домішувалось нічого конкретного. Він зовсім не думав про шлюб, хоч у родині Беренсів користувався всіма правами й становищами офіційно визнаного нареченого. Створювалася деяка ніяковість, певна напруженість. Коли Таня починала розмову про потребу оформити їх взаємини, він під тим або тим проводом ухилявся від рішучої відповіді. Абож визначав певний термін і тоді знов відкладав.

Їх стосунки були плодом недомовлености. Він волів платонічної дружби, вона думала про шлюб. Вона була надто твереза, щоб не оцінити правдиве становище. Кінець-кінцем вона пред'явила Корвинові ультимативну вимогу: або-або. Або вони одружаться, або розійдуться.

Розійдуться! Це було б катастрофою. Корвин не уявляв собі, як він житиме без неї. Але справа з одруженням уперлася в офіційні, суто формальні перешкоди. В нього на руках не було потрібних для одруження документів. Нічого, окрім метрики й студентського матрикула. Доводилось їхати до батьків — батьки його були поміщики й жили на селі — і привезти з собою папери.

Був кінець 18-го року. Зміна влад, пересування фронтів зробили неможливим для Корвина повернення до Києва.

Чорний вітер, білий сніг!.. Подув вітру революції виніс його з села в снігові простори України. Зі спроб податись назад до Києва не вийшло нічого. Замість Києва він несподівано для себе опинився в Одесі, а з Одеси на півдні, в Царгороді, і тоді на спалених сонцем Принцевих островах. Влітку 1919 року він знов був на Україні, в Ростові, і тільки вже восени потрапив до Києва. На ньому, коли він приїхав знов до Києва, не було нічого, окрім зеленої гімнастерки й брезентових з подертими кишенями штанів. Комаха дав йому свою стару зеленотютюнового кольору демісезонку, дещо зашироку для сухорлявого Корвина.

Комаха не наважувався сказати Корвинові про те, що сталось. Він мучився й мовчав. Корвина попередив Валентин Фердинандович Асмус, що приятелював з Корвиним.

— Володимире Миколайовичу, не ходіть до Беренсів... Тетяна Миколаївна...

Корвин злякався.

— Що?.. Що з нею?..

Асмус мовчав.

— Кажіть!

— Вона цими днями виходить заміж!..

Схвильований з цієї несподіваної звістки, він, через спільних знайомих, попросив у своєї нареченої згоди побачитись востаннє .

Вони зустрілись на вулиці.

Корвин був збентежений. Він докоряв дівчині. Він закидав дівчині, що та не дотримала своєї обіцянки.

Дівчина й собі обвинувачувала Корвина в незрозумілий байдужості та повній пасивності:

— Мені потрібен чоловік! — сказала дівчина. — А ви обернули наші взаємини на якусь філософічну дружбу. Замість поставитись до мене

як до жінки, ви поставились до мене ніби до якоїсь абстрактної фікції. Отже, я зробила те, що зробила. Знайшла собі чоловіка і виходжу за нього заміж.

Корвинові не лишалось нічого іншого, як побажати їй щастя.

— І дивно, — сказав Корвин, звертаючись до Вер, — з того часу в моїх взаєминах із Серафікусом так само наступив злам. Розрив з нареченою був разом з тим і розривом із Серафікусом, ніби наша філософічна дружба таки справді в'язала нас усіх трьох. Єдине почуття, що об'єднало через мене, в мені й для мене трьох таких різних людей, між якими не було нічого спільного.

Заходило сонце, темнішали густими темнозеленними сутінками гори. Місто викреслювалось попелястою сіроблакитною сильветою: будинки, дахи, димарі. Зет радіощогли, пакгаузи, дерева, електробуд, майстерні. Захід надавав місту особливої ілюзорности, здіймав з нього тягар обважнілого каменя, опрозорював місто.

На пляжі почали з'являтися робітниці в червоних хусточках, чоловіки й жінки з портфелями, трамвайні кондуктори, робітники в прозодежі, замащеній олійними й нафтовими плямами.

Корвин закінчував свою розповідь:

— Я іноді стріваюсь на вулиці з моєю колишньою нареченою. Я вклоняюсь їй. З гнучкої й рухливої дівчини, що в неї так ніжно рожевіли щоки, вона зробилась огрядною заміжньою жінкою: розплившлась, пожовкла, зблідла. Поруч з нею йдуть дві дівчинки, одна більша й друга менша, її доньки. Можливо, вона щаслива! Щождо Серафікуса, між нами позначилась якась відчуженість і холодність, що, власне, лишилася завжди, але що їх в екзальтації дружби — я ж трохи екзальтований — спочатку я був не помічав. Тепер до Серафікуса в мене є тільки цікавість. Мене цікавить унеможливлена умовність його вчин-

ків і стриманість його невиявлених почуттів. Коли я конструюю спіралі й вежі абож малюю свої безпредметні картини, мені потрібний Серафікус із його абстрактним геометричним ставленням до життя. Побачившися з ним і почувши про його чергове дивацтво, я починаю вірити в психологічну реальність моїх геометризованих конструкцій.

За річкою, за містом, над горами здійснялась гієратична чинність опрозорення міста: громади кам'яниць кучерявилися в золотому диму, в легких безшумних рухах вони линули назустріч півнявим хмарам, і рожеві кармінні хмари пірнали в глибинну порожнечу річкового скла. В рожевому шумуванні заходу ось-ось, здавалось, усе потече повз землю в безмежність нескінченних просторів.

Корвин замовк, дивлячись на захід, на Вер, на її смагляво-оливкове обличчя, що відбивало рожевість заходу. Він приторкнувся губами до руки Вер і знов подивився на неї. Вона замислилась. Як і завжди, вона ніяк не відповіла на його несміливо висловлене бажання.

Корвин знов почав говорити про Доктора Серафікуса, що в крамниці забував узяти свого пакунка абож брав чужий, не брав решти, що міг вирушити в одно місце, тим часом поїхати в інше і в дорозі забути, куди він їде, а, приїхавши, не знати, куди приїхав, — що все своє життя забував про найголовніше в житті — кохати жінок.

Корвин заперечував будь-які романічні пригоди в біографії Серафікуса, а щодо Ірці, то, за спостереженнями Корвина, навіть і в цій, власне, єдиній, коли не вважати на історію з Тасею, закоханості Серафікусовій — дівчинка ставилася до Комахи зневажливо й презирливо.

— Згодьтесь, — казав Корвин, звертаючись до Вер, — що Ірця мала рацію. Серафікус не людина, а так, амбіфія, молюск, якась фікція. Так, паперова сильвета. Тінь од людини. Гомункулюс.

Я обурююсь, Вер. Даруйте мені, але я обурююсь. Я не можу лишатися спокійним при думці, що цей йолоп Серафікус мешкав поруч із Тасею, двері їхніх кімнат виходили в один коридор і...

— І що?..

— І нічого! Як нічого!

— Ви не знаходите для нього жадних пробачень?

— Жадних!..

У пориві ентузіястичного піднесення Корвин схопив Вер за руку:

— Уявіть, собі, Вер, таку товстеньку років 17 — 18 бльондинку з пухкою рожевістю і з лагідними очима телиці. Їй кустодіївською купчихою сидіти на ґанку за самоваром, а коло неї блюдечка, чашки, тарілки з розводами, варення вишневе, абрикосове, аґрусове, прозорий густий мед, сухі солоні коржики, солодкі пиріжки, хрумкі бублички. І щоб на ній такий шаль з великими трояндами, а на стільці поруч біла сонна муркотлива кішка: ідилія, тиша, спокій!.. Такий м'якотілий рожевоблакитний канарковий безмежний спокій! Вам тільки признаюсь, Вер, тільки вам, тут межа моїх сподіванок і мрій.

— Ви закохані, Корвине?

— Я? Ви не точні, Вер. Закоханий?.. Це слово не має жадного сенсу. Кохань багато, і прагнень ще більше. Але коли є досконале, то воно повинно бути лагідним і мудрим. Що є привабливіше, як поринути в спокій і тишу? Я мрію про таку коханку, що кохала б трохи байдуже, може навіть трохи мляво, але завжди з тією мудрістю ідеальної жінки, що в відомому й повтореному вміє одкрити нове й нібито несподіване.

— І ви заперечуєте, що ви закохані?

— В кого?

— А ця ваша Тася!

Корвин з докором подивився на Вер і виправив:

— Таїсія Павлівна, Вер! Вона для мене лише технічний секретар Спілки мистців. А щодо закоханости й заперечування, то як ви не хочете зрозуміти мене? Справа не в тому, щоб заперечувати, дещо стверджувати, дещо відчувати. Це попередні покоління надавали значення почуттям, твердженням. Ми нехтуємо почуття. Уся справа в тому й полягає, що Серафікус ґном і гомункулюс, лялька з картону. Не людина, а тінь від людини.

Золота курява блідне в ніжній зеленавості. Місто й небо згущуються. Річка сіріє, і гори присуваються до самого берега. Вер дає рушника Корвинові, й Корвин струшує пісок з її плечей і спини. Тоді Вер дякує й каже:

— Викупаємось і підемо.

Вечірня вода здається теплою, а коли вони виходять з води, Вер каже Корвинові:

— Ви, Корвине, повинні мене познайомити з цим вашим Комахою.

РОЗДІЛ VIII

Певність себе!... Чи може бути людина певна себе? Чи може людина, сівши в поїзд і рушивши в дорогу, бути певна, що приїде саме туди, куди вирушила? Можливо, що на світі й існують люди, певні себе, своїх намірів і рішень, міст, куди їдуть, напрямів і маршрутів, розкладу поїздів, залізниць, але все це аж ніяк не стосувалось до Комахи.

Серафічний у своєму повсякденному житті, був Комаха не менш серафічний і в своїх мандрівках.

Якось влітку року 1925-го чи 1926-го Комаха не витримав спеки великого міста, духоти, нудьги, самоти й вирішив податись до невеличкого якогось провінційного міста, де тиша, спокій, дерева, садки, квіти, річка, де можна попоїсти холодцю з раками й таранею, вареників з вишнями, каші з маслом, звареної на свіжому повітрі, полежати в холодку, покупатись, а може й риби половити, тобто риби не ловити, а так просто посидіти з вудкою без гачка коло води:

— Ніщо, — запевняв Серафікус, — отак-о не заспокоює, як сидіти з вудкою, дивлячись незворушно в одну точку...

Хтось із знайомих на відповідні розпитування порадив Комасі:

— Їдьте до Кам'янця абож до Могилева. Чудесні невеличкі міста, де ви знайдете й багато зела, й річку, й спокій, і вареники з вишнями, і недорого. Навколо чудесні краєвиди, клімат майже південний. Коли б вам захотілось улаштуватися не в місті, а за містом, то ви могли б осели-

тися десь поблизу. В Кам'янці я вам раджу звернутися до Сіцинського, він усе й усіх знає, він вам і порадить, як і що: Петроградська 39. До нього просто й їдьте.

На запитання, а де ж таки краще, — чи в Кам'янці, чи в Могилеві, — приятель відповів:

— Це вже на який смак, а ви поїхали б і туди, й туди. До речі, в Кам'янці при педтехнікумі відбуваються учительські курси, і мені писали, що там нікого не запрошено викладати курс рефлесології. Оце було б і гаразд. Ви знаєте, я напишу. Ви знайдете, умовитесь. Я попереджу.

Про Могилів і Кам'янець у Комахи були досить абстрактні й невизначені, сказати б, безпредметні уявлення. Йому було зовсім байдуже, в яке саме місто їхати, і тому він довго не міг спинитись на будь-якій сталій думці. Він вагався. Ніщо не говорило за те, щоб віддати перевагу Кам'янцеві, але ніщо й не казало проти Могилева. Він міг їхати до Могилева, але міг поїхати й до Кам'янця. Немає нічого гіршого від подібного становища, коли людина вирішила щось зробити або ж кудись поїхати, але куди саме їй абсолютно байдуже.

Треба було, щоб хтонебудь інший твердо сказав Комасі: їдьте до Кам'янця, без всякого »або ж«, і він рушив би. Без цього він довго вагався і, може, й зовсім не поїхав би, коли б не спека. Спека гнала Комаху геть із задушливої його кімнати.

Після довгих вагань Комаха вирішив був їхати до Могилева, але в останній момент він перерішив: він поїде до Кам'янця, бо там людина, до якої він може звернутися, до того ж він прочитає курс лекцій з рефлексології на вчительських курсах. Здається, рішення їхати саме до Кам'янця було його останньою думкою, спинившись на якій, Комаха й пішов до міської станції купити собі квитка. Купивши квитка, Комаха поклав до

портфеля книжки й конспект лекцій з рефлексології, взяв валізку, пальто й рушив.

Надходили жнива. В повітрі стояла біла мла від куряви й спеки. У вагоні під розпеченим залізним дахом не було чим дихати. Подорож оберталася на справжню муку. В прибиральні не було води і не було чим помитись. Майже всю дорогу Комаха спав.

До Кам'янця приїхали надвечір. Спека спадала, і від річки віяло свіжою прохолодою. Почувався південь: у такому теплому повітрі вистигає виноград. Комаха дивився на викривлені лінії цієї сухої, спаленої сонцем, зеленобрунатної місцевости, і його охоплювало почуття спокою й ясности, як прозорий і ясний був вечір. Він дихав легко й глибоко. Він почував себе безтурботним і радісним.

Комаха підійшов до візника.

— На Петроградську повезете?

Одкидаючи шкуратяну покришку з сидіння, бородатий з червоним обличчям у зморшках візник запросив:

— Сідайте!

— Скільки?

— Карбованець двадцять пять!

Комаха не уявляв собі, чи багато це, чи мало, чи далеко йому їхати, чи близько, але, щоб не порушити усталених звичаїв, на всякий випадок, як годиться, запропонував менш:

— Карбованець цілком досить!

— Сідайте!

Комаха сів. Візник підібрав віжки, махнув батогом, зацмокав, і парний великий фаетон, похитуючись, підстрибуючи, рушив, але, не від'їхавши й кілька кроків, зачепився колесом за інший фаетон. Візники зняли гучну лайку.

Вони лаялись довго й люто, з патосом, міняючи інтонації, захоплюючись. Ні той, ні той не хотіли злізти й розчепити колеса, аж поки мілі-

ціонер не підійшов до них і не наказав не заважати рухові. Тоді розминулися. Візник ляснув батогом і погнав коні.

За бетонною естакадою, проминувши залізничні склепи й мереживо численних колій, поїхали порожньою вуличкою якогось довгого сіро-жовтого кам'яного паркана. З лівого боку йшли зеленобрунатні горби, порослі сухим і шорстким бур'яном. У повітрі пахло курявою й півднем. Вечірні теплі присмерки, ясні й тихі, огортали незнайоме місто. На брукові лежав м'який шар куряви, чистої й сліпучо білої.

Проїхали хвилин двадцять, коли бородатий у картузі візник повернувся до Комахи й спитав:

— Дозвольте, товаришу-громадянине, я хочу вас щось спитати. Чи мені просто їхати, чи, може, ви хочете, щоб я звернув праворуч абож ліворуч?

Комаху здивувало запитання й він розсміявся:

— Ото гаразд! Хіба ж я знаю? Я тут уперше, у вашому місті. Ви візник, то вам і належать знати, в який бік везти. Абож спитайте когось з тутешніх.

— В чім справа, хіба я не знаю, що я питаю? Я знаю, тільки ж ви сказали везти на Петроградську вулицю.

— Ну, так що ж?

— А то, що в нас такої Петроградської вулиці немає.

Комаха, не розуміючи, куди прямує ця розмова, цілком певний того, що все, що єсть — єсть, не передбачаючи будь-яких непорозумінь, весело й бадьоро сказав:

— Ну, не Петроградська, то Ленінградська, чи може ще якось, як її тепер звуть.

Візник спинив коні й пересунув картуза з лоба на потилицю. Він, очевидячки, приготувався до довгої й докладної розмови.

— Повірте мені, товариш-громадянин, пробачте, що я вас так зву, отже, скільки я років візникую, але мені ще ніхто не сказав везти себе на Петроградську вулицю.

Комаха розгубився. Він не розумів. Певність його похитано. Він спитав:

— Як же ж так? Мені треба будинок ч. 39 на Петроградській вулиці?

— Ви не думайте на мене, що я вас хочу піддурити абощо, але в нас такої вулиці немає.

Комаха дістав гаманця, розшукав папірця, де була записана адреса, і показав папірця візникові:

— Отже, бачите, Петроградська вул., ч. 39, Сіцинський. Тут його всі, певне, знають.

Візник знизав плечима й з філософічним спокоєм сказав:

— Що я можу знати?

Комаха ладен був обуритись. Він обвинувачував візника:

— Та ви ж мене з півгодини кудись везете? Везете? Ви ж узялись мене везти?

— Що таке з півгодини? Я можу везти й годину, й дві, й взагалі скільки ви хочете! В чім справа? Я — візник! Я ж спитав вас, в який бік мені звернути — праворуч чи ліворуч! Який з мене був би візник, коли б я віз пасажирів не туди, куди вони схочуть?!

Комаха похмуро відповів:

— Паняйте!

— Прямо?

— Прямо!

Лагідний настрій Комахи порушено, і приємність мандрівки попсовано з самого початку. Очевидячки, вийшла якась плутанина: якесь безглуздя, якась нісенітниця. Але яка? Цього Комаха не розумів. Його охопило почуття безвихідности й безпорадности. Ото приїхав він до Кам'янця за певною адресою, маючи спинитися в певному міс-

ці, на певній вулиці, але виявляється, що такої вулиці тут немає.

Це ж значить?!

Він спітнів. Йому здалось, немов він поринає в безодню.

Це ж значить, що він приїхав не до Кам'янця, а до якогось іншого міста. Але до якого?

Він напружував пам'ять, щоб згадати, куди він замовляв у Києві на міській станції квитка і до якого поїзду сідав. Даремно!... Перед його уявою коливалося щось каламутне й невиразне. Він дуже добре пам'ятав, що він купив квитка ось до поїзду, їхав і оце приїхав, але все інше випало з його пам'яті. Ґрунт, твердий і сталий, вислизав з-під його ніг.

Було ясно одне: він потрапив не до Кам'янця. Як же тепер з'ясувати, де він тепер є? Спитати візника:

— Скажіть, будь ласка, як зветься місто, вулицею якось ми оце ідемо?

Що можуть подумати про нього? Хто він такий, що не знає, де він є? Розум підказував не робити нічого подібного. Це було б необережно й навіть небезпечно.

Комаха гірко зідхнув, охоплений почуттям безнадії. Життя було сповнене небезпеки, тривог і ускладнень.

Фаетон стрибав по нерівному бруку вулиці. Візник поганяв коні. Вони кудись їхали. Комаха мандрував у реально-неіснуючому.

Візник знов повернувся до Комахи. Він хотів реґляментувати свої обов'язки й забезпечити свої права. Везти він везтиме, куди йому скажуть, але годилось обговорити й умовитись, уникаючи будь-яких прийдешніх непорозумінь. Фантастичні химери можуть лишатися химерами, але овес є овес, сіно сіном, вечеря вечерею, і саме гроші, які він має одержати від подорожнього, є, власне,

тим, що зможе надати кожній химері ознак реальности.

Він попередив Комаху:

— За годину я беру два карбованці. Ви не повірите: сіно, овес. Овес знов подорожчав, останнє здеруть. Їм що!

Побачивши, що пасажир не сперечається, додав:

— Я зайвого не кажу, але для вас, бо я ж бачу, що ви людина хороша, для вас я візьму за годину карбованця сімдесят п'ять.

Комаха не сперечався. Йому було байдуже. Він згодився.

— Гаразд. Хай буде!

Ще їхали. Довго їхали. Далеко їхали. Вузенькі вулички, вузенькі одноповерхові з палісадниками будинки, паркани, за парканами пахощі квітів та акацій, притрушені курявою. Темніло. В розчинених освітлених вікнах будинків було видно, як за столами сидять люди й п'ють чай абож їдять кавуни, як усе лагідно й спокійно. Комаха заздрив їм. Похитуючись у фаетоні, що рипів і колисався, Комаха міркував.

Що робити? Блукати без кінця й краю по незнайомих вулицях невідомого міста з майдану на майдан, з містка на місток, повз якісь садки й пустки? Яке безглуздя!

Комаха прокляв день і хвилину, коли в нього з'явилась думка виїхати з дому. Краще духота, краще спека, ніж оці нікчемні, даремні блукання в розгубленій ніяковості розірваних і сумнівних думок.

Вихід знайшов візник. Певне, йому теж обридло тинятись невідомо куди й невідомо навіщо. Ще гаразд, коли б сідок був ущент п'яний, тоді б безглуздість блукань була зрозуміла, а то людина нібито цілком твереза і в окулярах! Візник почав турбуватися: з п'яним усе просто, але з тверезим?

Він запропонував:

— Може ви хочете переночувати і вам потрібний готель? Так я можу повезти вас у чудесний, дешевий з садком готель, тихий, спокійний. Усі відповідальні робітники там спиняються, коли приїздять до нас із Москви, з Харкова чи з Києва!

— Везіть!

Було трохи інакше: не готель, а мебльовані кімнати, не кімнати, а, власне, кімнатка, маленький будиночок, де можна було переночувати в кімнаті з вузенькою канапкою, зі столиком, укритим скатертиною, з трюмом, де двері в сусідню кімнату не зачинялися зовсім.

Лишившися сам, Комаха ліг на канапу й стомлено потягнувся. Як з'ясувати, де він? Вийти на вулицю й запитати, в якому він місті? Його вважатимуть за божевільного. Досить з нього цих безглуздих розмов з візником, коли він казав йому про Петроградську вулицю. Добре, що все це кінчилось гаразд. Хоч хто зна, чи не повідомить він у міліції про підозрілого сідока?

Тривога пройняла Комаху. Тоді він здумав: вийти на вулицю, розшукати газетний кіоск і спитати місцеву газету.

Він вийшов на вулицю, він знайшов кіоск, він спитав місцеву газету, але йому відповіли, що газета виходить тільки двічі на тиждень.

— То нічого, дайте мені стару.

— На жаль, не маю.

Комаха повернувся до своєї кімнати виснаженим і стомленим. Він не хотів рухатись. Лежачи, він заплющив очі, тоді зненацька якимсь раптовим зусиллям пам'яті його осяяло: він в Могилеві. І квитка він брав до Могилева, і в могилівському поїзді він їхав, а в дорозі якось поплуталось одне з одним, змішалося, злилося, забулося, і Могилів показався Кам'янцем, ніби й справді він не Комаха, а плутаний і путаний лябораторний гомункулюс, що губиться й губить, що живе в уявлених

абстракціях, витівками нещоденних розгубленостей.

Другого ж дня вранці Комаха, напоєний гіркою прикрістю своєї невдалої мандрівки, вирушив з Могилева назад до Києва. У своїй кімнаті, у сталій звичайній обстанові, він почував себе певніше.

РОЗДІЛ IX

В Докторові Серафікусові була одна вада, яка пригнічувала його й від якої він ніколи не міг звільнитись. З нього була вперта й працьовита людина. І це йому шкодило. За подробицями втрачалося ціле.

У своїх наукових дослідах він імпонував ретельною поважністю свого наукового апарату, розмірами й кількістю скупчених приміток. Кожне слово в своїй статті, монографії, розвідці він стверджував низкою бібліографічних довідок. Те, що він стверджував, він обґрунтовував. Він не висловлював необґрунтованих тверджень. Кожна висловлена фраза тягла за собою тягар бібліографічних нагромаджень.

Його ерудиція викликала подив, але ерудитні накопичення в примітках були потрібні, хіба, може, для нього самого, щоб ствердити собі самому свою наукову сумлінність як дослідника.

Примітки були прапором його наукових студій. Примітки виправдували сенс його розвідок. Здавалось, він писав статті не для того, щоб розробити якунебудь наукову проблему, а тільки для того, щоб, деталізуючи, тішити себе накопиченням приміток. Комаха як учений існував у примітках.

Щодо цього, то Комаха не відрізнявся від своїх колеґ, бо їх наукова діяльність була так само не більше, як тільки приміткою до науки.

Всю повноту своєї ерудиції наукові робітники вкладали в верблюжу терплячість праці над примітками. Коментаторство ставало ідеалом дослідження. Текст розпорошувався. Він продовжував існувати тільки як формальний привід для призбирування приміток. Поважність наукового досліду визначалась дріб'язковістю досліджуваної теми. Дослідники набували собі авторитету, публікуючи листи Віктора Білозерського до Миколи Макарова, досліджуючи українського філософа Василя Довговича, трактуючи питання про »хто« і »що« в порівняльно-мовнозначному аспекті, тлумачачи темні місця у »Слові о полку Ігоревім« абож підносячи питання про потребу досліджувати вплив Євангелії й Св. Письма в новій літературі.

Ми описуємо Комаху таким, яким він був у другу половину 20-х років, отже, саме за тих часів, коли, після хаосу й безладдя світової й громадянської воєн, життя, здавалось, увійшло нарешті в стале річище. Бурхливі хвилі життєвого моря втихомирились, і поверхня простяглася рівна, блискуча, осяяна лагідною тишею сонячних променів НЕП'у. В цій усталеній налагодженості життя гіпертрофія дрібниць, репутацій, постатей, невиправданих претенсій, необґрунтованих ілюзій сприймалась як суттєва конечність, як логічний висновок з наявного становища речей.

Люди тішили себе ілюзією своєї власної самодостатности.

В переважній, якщо не цілковитій більшості, майже всі вони прийшли в місто з села. Осівши в місті, вони так або інакше урбанізувались. Але і в місті побут старосвітських батюшок і матушок вони вважали за остаточну довершену форму ідеального життя, урбанізацію цього побуту вони розцінювали як правдиве признання часу. Ніхто не дивився з них далі паркана у дворі свого будинка, розташованого в одному з затишних закутків ярів Гоголівської або Турґеневської вулиць.

Вони працювали, жили, купували килими, меблі, валюту, будинки, пишались один перед одним ситцем і шовком на оправах своїх книжок. Сергій Єфремов справив собі теплу бекешу з сірим смушковим коміром і таку ж смушкову шапву. Григорій Іваниця на гонорар, одержаний од Вукопспілки за підручник зі шкільної граматики, купив на Фундуклеївській двоповерховий будинок, що колись належав професорові Образцову. Микола Плевако носився з проєктом видати повну збірку творів Ганни Барвінок. М. Новицький не перший рік працював над мочемордами. Олександер Білецький, на спілку з Плеваком, з крайніх ножицями сторінок зшивав чергові серійні томи грубих хрестоматій. Сергій Пилипенко, як провідну постать в літературі, проклямував Биковця. Биковець був миршавий, метушливий і малописьменний. Михайло Сергійович Грушевський оточував себе в будинку на вулиці Короленка 35 плеядою власних биковців. Зеров перекладав »Кримські сонети« А. Міцкевича, Рильський в Романівці »Пана Тадеуша«. Павло Тичина селянам зі свого села подарував трактора. Довженко фільмував квітучі яблуні, небо, трактори, землю. »Сяйво« процвітало. Павло Комендант збирав колекцію скляних барилець із XVII сторіччя. Дмитро Загул жовтів, грубшав, страждав на ядуху, ходив, спираючись важко на ковіньку. Євген Плужник покашлював у підведений каракульовий комір темного ватяного пальта.

Найкращі тістечка купували у Фрудзинського на вулиці Карла Маркса, колишній Миколаївській, каву пили в кафе »На хвилинку« у Валентина на Прорізній, шинку, балик і мариновані грибки купували у Федорова на Прорізній. Крамниці були завалені крамом.

Комашине curriculum vitae існувало як примітка до його ретельних наукових студій. Скінчивши термін професорського стипендіятства року 1916-

го, він склав маґістрантські іспити і, зачитавши дві вступні лекції, був допущений викладати необов'язковий курс на Історично - філологічному факультеті Київського св. Володимира Університету на правах приват-доцента.

Список його друкованих наукових праць і довідка про те, що він не уникав громадської праці й виконував відповідні громадські навантаження, двома додатковими примітками до Комахового curriculum vitae стверджували, що Комаха є Комаха, професор 2-го розряду в Київському ІНО.

Він був надто працьовитою людиною, і це йому шкодило. Він був більший і цікавіший од своїх приміткових студій і свого приміткового існування, але сумлінна працьовитість і тягар приміткової традиції були більші за нього.

Тільки з людини, певної свого права бути вільною, може вийти щось більше, як урядовець, фінаґент, професор, юрисконсульт, завшколи. Комасі бракувало цього почуття вільности. Почуття визволення, перетворене на успіх, не належало до числа його доброчинностей. Він працював напружено й уперто, виснажував себе, замість із презирливою іронією заперечити все те в науковій традиції, що належало заперечувати й знищити.

Він ішов за течією, за плином часу. Він протестував, коли Жебелев надрукував свої некрологи в празькому Codex Rondacovianum і коли Пільняк видав своє »Червоне дерево« в Берлінському »Петрополісі«, дарма що він ніколи не читав перших і не уявляв собі, про що йде мова в другому. В роковини імперіялістичної війни абож перед першим травнем репортери приходили до нього взяти інтерв'ю для газети. Він приєднувався до резолюції, що протестувала проти захоплення китайськими генералами К.-Сх. залізниці.

Це були відписки, що ними він відгукувався на життя, потік якого проходив повз нього. Ними він завойовував право, за часів НЕП'у, працювати

в ІНО, займатися науковими студіями, друкуватись у часописах. Хребет його громадського існування складали корінці постанов і резолюцій, прийнятих на загальних зборах і підшитих до папки з написами: »Справа« й »Місцевком«.

Він гадав, що рухається вперед, тим часом, рухалась епоха, а він лишався на тому ж таки місці.

Як і більшість його сучасників, він не розумів свого часу. Він був певен, що кожен наступний день є тільки автоматичним відтворенням попереднього. Так або інакше, він, як і інші, вірив у Нечуя-Левицького, в старосвітських батюшок і матушок, в рибалку Крутя, в сталість плес, зарослих комишем. Протягом десятиліття він порався серед приміток з тим, щоб з їх комбінації складати книжки. Він не прагнув досягти від того якихнебудь наслідків.

Він вірив у самоту й працю. Він писав, сортував виписки. В цьому було щось автоматичне. Наука втратила свою вагу в системі світогляду. Наукові студії знаходили собі вияв у процесі розкладу цілого на окремі дрібні деталі.

Він нездібний був звільнитись од свого традиційно-приміткового існування й визволити себе від самого себе. Він не належав до числа панікерів, що, чекаючи вибуху війни, якою весь час лякали громадян Советського Союзу часописи, закуповували в крамницях пуди цукру й мішки солі, наливали балії й ванни гасом, сушили сухарі і потім викидали їх, вкритих цвіллю, геть, що в щілинах підлоги в коробочках з-під гуталіну ховали валюту й золоті п'ятірки.

Комасі треба було замість того, щоб самотнім в'язнем у самого себе, оточивши себе книжками, протягом десятиліть копирсатись у цитатах і з комбінації цитат складати докладні примітки, — треба було йому ще тоді, коли перший гарматний вибух з сичанням витяг лунку нитку глухого пострілу через місто над дахом будинків, взяти в руки ґвинтівку й багнетом, встромленим у груди, творити майбутнє.

Диференційованість суспільних функцій, фахова відокремленість, спеціялізація праці, конвайєрна роздрібленість рухів, відокремленість автоматизованих жестів, розподіл роботи, доведений до останньої міри дрібности, ізольована пристосованість людини до одноманітних і безперервних рухів — усе це перетворювало Серафікуса на ідеальну формулу цієї деталізованої диференційованости.

Робітник не робить авта. Не тче полотна, не виробляє плугів, не шиє чобіт абож убрання. Протягом дня той самий, десять разів повторений, одноманітний рух. Безперервний плин конвайєрної стрічки і протягом дня десять тисяч разів повторений рух. Зосереджена замкненість руху, фах пришиваного ґудзика, вкрученого ґвинта.

Система конвайєра одкидає будь-який контроль суб'єкта над тим, що і для чого вона робить, тобто в даному разі світ уявлень людини, що виконує певну працю. Новий напрям заперечує логіку почуттів. Робота сучасної людини — супрематична, безпредметна, як і картини сучасних майстрів.

Мистецтво Пікассо, Кандінського, Клее, Шаґала сприймається як непредметне, як ребус. Перед їх картинами виникає примітивно-безпосереднє питання: де річ і що тут річ? Новітнє мистецтво не має нічого спільного з об'єктивним явищем речі. З погляду так званої реалістичної традиції нове мистецтво є непредметне чи протипредметне.

Шанолюбство Беклїна як мистця, коли він писав свої мітологічні картини, своїх кентаврів, силенів та німф, було скероване на те, щоб надати цим казковим вигаданим постатям біологічної правдоподібности. Беклін жив за часів Дарвіна й Дюбуа-Реймона.

У нового мистецтва — свідомо чи несвідомо — протилежне завдання: обернути свій об'єкт на щось біологічно-неправдоподібне. Нове мистецтво стало на зовсім іншу плятформу, як біологія. Світ вимирає. Природа обернулася на продукт фабричного виробництва.

Колишнє ремісниче товарове виробництво виходило з предметновидимого: робітник виробляв конкретну річ. Для нього існувало конкретно-речове. З нього був чоботар, кравець, тесляр, стельмах, лимар, гутник, годинникар. Він міг сказати: »Цей костюм пошив я«, »Цей будинок спорудив я«. Для нього існувало »я« і »річ«, він, що робить, і річ, яку він робить. Майстер у своїх картинах відтворював речі, вклонявся перед річчю. Він пишався зі своєї любови до землі й природи, тварин і людей, частин року й їхніх плодів. Йому до вподоби були обличчя героїв, посмішки танцюристок, рельєфи медалів, профілі камей. Він виходив з нагої жіночої постаті, з архітектурної перспективи, зі світла, неба, дерев, квітів.

Сучасна людина не знає цієї любовної уваги до речей, пошани до речової творчости. З неї не є чоботар, швець, тесляр, кравець, стельмах, лимар, гутник, годинникар. Вона не виробляє речей. За ціле життя своє робітник не зробить жадного дизеля, жадного паротяга, жадної голки. Система конвайєра розкладає роботу на низку часткових примітивних вправ.

Сучасна людина — детальний робітник, робітник деталів, спорудувач приміток. Сучасна людина виконує часткову функцію. Одна людина продає сірники, інша зельтерську воду, ще третій одчиняє двері, чистить черевики, пришиває ґудзики, пише розвідки про »утворення нового наріччя на Далекому сході та про місце різних слов'янських мов у цьому наріччі«.

Мистець кинув малювати природу й відтворює продукти виробництва, лябораторні речі й хемічні

формули, що втратили свою конкретність. Мистець відтворює не природні особливості й форми речей, а зв'язки й взаємини, що обертають річ у функцію виробничих залежностей.

Дріб'язкові люди обурюються з зеленого неба, синіх дерев, з картини, на якій нічого не намальовано, з малюнків, подібних на дитячі абож на малюнки дикунів, — але для сучасного майстра, що, супроти анатомічних і біологічних законів, малює потвор, це й значить творити всесвіт і людей такими, якими вони єсть.

Комаха — Доктор Серафікус — і був такий: безпредметний, людина запереченого біологізму, »приміткового«, замкненого, схематичного існування.

РОЗДІЛ X

Після доповіді, ерудитної, але недоладної, загаченої цитатами, грецькими, латинськими, англійськими й німецькими, дещо суперечної, що в ній Комаха не згоджувався з думками попередніх дослідників, а опоненти, які брали участь у дискусії, не згодилися з думками, висловленими Комахою, він збирався, як завжди, непомітно втекти. Та на цей раз йому не пощастило цього зробити, Корвин уважно за ним стежив. Він твердо пам'ятав наказ Вер познайомити її з Комахою і, як тільки помітив, що Комаха десь повіявся, він прожогом кинувся за ним і наздогнав при виході.

— Почекайте но, Василю Хрисанфовичу! В мене до вас є маленька справа.

Комаха був незадоволений з того, що його затримують, але спинився. Він подивився на гострий, як у Гоголя, ніс Корвина, на його тонкі ґуби, на його темні кістляві пальці, щось хотів сказати, але забув і не сказав нічого.

Корвин узяв Комаху за талію.

— Я хотів вам запропонувати, докторе, піти з маленькою компанією до каварні випити чашку кави.

Слова Корвинові не дійшли до свідомости Комахи. З Комахою іноді траплялися такі чудні переходи у становище цілковитої відсутности.

Комаха не відповів нічого. Він не чув. Він був відсутній.

Корвин потрусив Комаху за руку:

— Прокиньтесь, докторе. Я кажу вам: ходімте до каварні пити каву.

— Я? Каву? Що? Яку каву! Ага, каву. Ні!

Комаха одвернувся вбік, насупився й надув губи. Мистецтво впертости — нелегке мистецтво, але Комаха досконало володів цим витонченим мистецтвом примхуватої насупрености.

Він мовчав. Корвин благав, прохав, настоював, запевняв. Будь що будь він намагався переламати Комашину впертість.

Комасі довгі й настирливі умовляння Корвина здалися цілком безпідставними й необґрунтованими. Він вирішив поставити справу на суто формальний ґрунт.

— Насамперед,—сказав Комаха, нахиляючи до Корвина свою велику в тяжких окулярах голову й витягнувши вперед товстий, порослий рудуватим волоссям палець, — насамперед, ви мене не попереджали. Я абсолютно досі нічого не знав, що ви мені сьогодні збираєтеся запропонувати йти після доповіді пити каву. Ви знаєте, Корвине, я не люблю жадних несподіванок.

Комаха з докором подивився на Корвина, на його візитку, портфель і, подумавши: — »Порожня, прикра й несерйозна людина! До того ж обридлива!«, — розвинув свою арґументацію далі:

— Після доповіді, — сказав Комаха, — я мав намір іти додому й лягти спати. Знов повторюю, зі мною ані ви, ані хто інший не вмовлявся заздалегідь, і я нікому нічого не обіцяв. Я прочитав доповідь, я виконав свій обов'язок перед громадянством, зробив, що мусив зробити, і, отже, не бачу жадних підстав, щоб мене ще чимсь турбували абож іще вимагали чогось від мене.

Комаха оперував арґументами, які здавались йому бездоганними в своїй логічній довершеності. Тріюмфуючи, він повторив:

— Щоб ще чогось вимагали . . .

На жарти можна відповісти жартами, але кожна відповідь на ці смішні безглуздості, на цю марудну нісенітницю бриніла б знущанням зі

здорового глузду. Дарма, що Корвин добре знав свого приятеля, але й досі, після довголітнього знайомства, звички Серафікуса логічно обґрунтовувати якунебудь плутану нісенітницю продовжували дратувати його. Розмовляти з Комахою — сердитись, Корвин розсердився.

— Василю Хрисанфовичу! Вимагати? Ніхто ж од вас не вимагає! Вас просять! Вам пропонують! Справі випити в каварні чашку кави ви надаєте значення всесвітньої події, ніби вас профделеґатом вибирають абож на якихось зборах головувати примушують. Ви ж, кінець кінцем, людина, а не чорт зна що!

Комаха хмуро мурмотів. Він спробував був піти геть, але Корвин став перед дверима й не пускав його. Коли б не Вер, Корвин давно кинув би цю прикру розмову, що тільки дратувала його. Та, перемагаючи почуття, він лагідно й спокійно повторив:

— Ми тільки просимо вас! Я прошу, Вер просить!

Комаха схопився:

— Яка Вер? Я жадної Вер не знаю!

— Вер! Вер Ельснер! Чудова незрівняна жінка. Вона вже давно, Серафікусе, хотіла з вами зазнайомитись, а після сьогоднішньої вашої доповіді особливо настоює.

Улесливий натяк, що його доповідь могла сподобатися вродливій жінці не справив, однак, на Комаху жадного враження. Комаха лишався впертим і невблаганним. Він відповів:

— Я її не знаю.

— Що ж з того! . . . Я вас познайомлю!

Розмова була досить таки довга, нудна і, головне, безплідна. Комаха явно нудився. Він одвернувся од Корвина і з жалем дивився на вихідні двері.

На відповідь він кинув Корвинові своє звичайне:

— Ні з ким я не хочу знайомитись. Я ні з ким і не знайомлюсь ніколи. Мені не треба цього.

Він ще раз зробив спробу пройти, але Корвин твердо стояв у дверях, заважаючи йому пройти. Комаха почав його благати:

— Пустіть, Корвине. Я ж таки справді не можу. Слово чести, не можу. Ви попросіть пробачення у вашої знайомої. Візьміть на увагу, що я ніколи не був у цій каварні.

— Ну, то будете! — Корвин не витримав і вибухнув обуренням: — Ну, й марудна ж ви людина, Комахо, коли б ви тільки знали.

Комаха почув свою провину. Йому стало соромно й ніяково. Він був би ладен зробити все, що просить у нього Корвин, але . . . Він зідхнув.

— Ви ж знаєте, Корвине, що я ніде не буваю, ані в театрі, ані в каварнях. Я не вмію. Я зовсім не певен, що з того вийде і чим це все може кінчитись . . . я . . .

Комаха ніби навмисно підшукував арґументи, що їхня химерність дорівнювалась би їх недоречності.

— Ви, Корвине, — говорив він, — візьміть на увагу, — ну, що я робитиму в цій каварні? Коли б я захтів випити кави, я міг би напитися вдома. Мені завжди аж надто неприємно бувати на людях. На стільці я сиджу ніби на голках. Мені ввесь час здається, що всі дивляться на мене. В каварні я боюсь поворухнутись, я не ворушусь, щоб не перекинути склянки або не розбити тарілочки, але кінчаю я, звичайно, тим, що розіб'ю щось, зачеплю, десь перекину стільця, комусь наступлю на ногу. Замість вийти з залі просто на вулицю, я потраплю на кухню. Хтонебудь із службовців, приховуючи посмішку, візьме мене під руку і проведе з залі до вихідних дверей і, йдучи зі мною, питатиме мене, чи пам'ятаю я своє прізвище й свою адресу та чи уявляю собі, в який бік мені треба йти.

Комаха зідхнув.

— Познайомитися з жінкою?! — казав він далі: — Вам це легко сказати, вам це байдуже, а мені розмова з жінкою порушить рівновагу на три дні. Я не переношу розмовляти з жінками. Мені зовсім не легко зібрати всього себе у щось ціле, єдине. З великими труднощами я примудряюсь улаштувати з себе бодай хоч подібність на щось стале й тверде. Отже, я ретельно намагаюсь уникати всього того, що може вибити мене з колії.

— Ні, мені краще, — закінчив Комаха — йти зараз додому. До того ж і не рано вже, мабуть, що вже одинадцята година, а я в цей час лягаю спати.

Та Корвин настоював, і Комасі не лишалось нічого іншого, як згодитись.

На кожній плитці підлоги в каварні, куди його примушував іти Корвин, Комаха вже читав написа з Дантового пекла: Lacsiete ogni speranza — Згасіть вогні сподіванки, входячи!

В каварні було повно .За столиками сиділи дівчатка й жінки з підфарбованими карміном губами та підведеними, ніби глибоко-запалими очима. Молоді люди з акуратними проділами в зігнутій позі скептичних Мефістофелів через соломинку тягли різні аперитиви. Од хаосу звуків ресторанної музики, од багатьох голосів, совання стільців, брязкоту склянок у залі стояв безперервний одноманітний жовтуватий гармидер.

На розмальованих стінах каварні кривлялись різнобарвні арлекіни, нудьгували білі П'єро і загадковожурні в чорних масках кокетували льорнетом рожеві Кольомбіни. Гладкий султан у зеленому халаті сидів на темночервоному перському килимі, підібгавши під себе ноги. Маненьке арапча подавало йому золоте блюдо з перловим намистом, напівгола одаліска, витягнувши біля фонтану своє струнке тіло, не зводила очей з райдужної пави. Великі пишні віяла з блакитносірих

струсевих пер на тлі гарячожовтого вечірнього неба здавались блакитними з невідомої країни птахами.

Між столиками кав'ярні ходили якісь невизначені підозрілі особи: юнаки в пальтах з підведеними комірами і з зеленими виснаженими обличчями дідів та діди в довгих чорних сурдутах пасторів з рожевими обличчями юнаків. І ті, й ті мали вигляд театральних убивць із непершорядної сцени. Вони нахилялись до вуха тих, що сиділи за столиками, і пошепки пропонували кокаїн і морфій.

Вер уже чекала в каварні на Корвина.

Висока на зріст, струнка, може навіть не тільки струнка, а й сухорлява, з плаский, згідно з модою, грудями, з засмаленим вузьким обличчям і вузькими засмаленими плечима, — елеґантна, гостра на язик, дотепна, тонка, розбещена, Вер була більше приваблива, ніж вродлива.

Помітивши Корвина, що за ним ішов масивний в приплюснутому капелюсі і в демісезонці з наставленим коміром Комаха, Вер помахала привітно рукою.

Корвин познайомив присутніх:

— Це Вер, а це Василь Хрисанфович Комаха. Його лекцію ми з вами, Вер, мали приємність вислухати. Комаха — серафічний у своїх умоглядностях мислитель, отже, ми, його приятелі, звичайно звемо його Доктором Серафікусом. Він, сподіваюсь, не заперечуватиме, коли й ви, Вер, зватимете його так само.

Простягаючи Комасі руку, Вер сказала:

— Мені дуже приємно познайомитися з вами, докторе.

Комаха не відчував особливої приємности від цього знайомства, і не знаючи, що йому сказати, не сказав нічого.

Розмовляти з Комахою було важко. Він не звик бувати серед людей, і те, що для інших бри-

ніло як загальновивчена фраза, що передбачає загальновідому формулу відповіді, те примушувало Комаху напружено й довго думати. А він не хотів думати, бо взагалі не хотів іти, знайомитись, верзомовляти. Ніяковість, поєднана з відлюдкуватою нехіттю говорити, не сприяла тому, щоб із Серафікуса вийшов приємний співрозмовник.

Вер похвалила доповідь.

— Ваша доповідь справила на мене враження. Я не казатиму вже про ерудицію, вона імпонує, але ваші думки нові й свіжі. Мій батько, коли б він був присутній на вашій доповіді, не згодився б з вами і з вашою критикою Фрезерового тлумачення »Казки про двох братів«, бо він і досі лишається прихильником Фрезера, Тейлора й Морґана, як і тридцять років тому, коли він вивчав своїх ґольдів на Амурі, але я вас підтримуватиму проти мого батька. Я захоплена вашою відповіддю.

Комаха почув, що його нога торкається ноги Вер. Щоб не турбувати своєї сусідки, він одсунув свого стільця й підібрав ноги під стілець.

Похвала на Комаху справила прикре враження. Ця молода й гарна жінка захоплена його доповіддю!.. Що з того?! Навіщо говорити про очевисті істини?

Не зважаючи на все своє вміння поводитися з людьми, Вер не зуміла знайти відповідного тону. З усіх помилок, що їх вона припустила за той вечір, це була чи не найбільша: Комаха не терпів, щоб його хвалили. Що таке похвала? У кращому разі це непотрібне підкреслення безперечного, в гіршому це зайвий доказ, що з приводу тебе думки розійшлися, про тебе хтось висловлювався зневажливо, і тебе слід підтримати похвалою, підбадьорити, бо тебе лає більшість.

Не помічаючи, що Комаха нудиться й хмуриться, Вер казала далі:

— У вас є своєрідний стиль! Свій стиль — це завжди grand art! Чи не так?

Комаха насумрився остаточно. На запитання, звернено до нього, він не відповів нічого.

Навіщо він згодився йти до каварні? Замість спати дома, він мусить слухати претенсійне верзіння жінки, може й вродливої, але надто балакучої й наївної. Він з нудьгою думав, що взавтра на ранок у нього болітиме голова і він, прокинувшись, як звичайно, о 6-ій, не виспиться. Можливість лягти своєчасно й виспатись Серафікус цінував більше від розмови з вродливою жінкою.

Шукаючи порятунку, Серафікус з одчаєм подивився на Корвина. Той поволі пив чорну каву, вимазуючи руки в липкій рожевості рахатлукуму. Витягши з портфеля папери і розклавши на столику, Корвин робив помітки. Він не втручався в розмову і не проявляв жадного наміру допомогти Комасі.

Вер перейшла до запитань.

— Ви одружені? У вас є дружина?

— Ні, в мене є дівчина!

З наголосом на кожному слові Вер повторює:

— У вас є дівчина?! Так!..

Повторені й підкреслені слова бриніли двозначним натяком.

Комаха густо червоніє. Він спростовує двозначну інтонацію фрази, що накидає йому моральну зіпсованість.

— Ні! Їй п'ять років!

— Ваша дочка?

— Я нежонатий!

Вер вирішує:

— Ви були одружені? Ви розвелись!..

Комаха обурений з припущення, що в нього може бути дівчина, жінка, діти. Він відповідає, розглядаючи написа на ложечці: »Украдено в каварні«.

— Я ж вам кажу, що я нежонатий. Я не розводився. Дівчина це Ірця. Я — сам!

— Як? За наших часів ви ще й досі нежонаті, не розводилися й не були одружені? Мені багато говорив про вас Корвин, але я не дуже покладалась на його слова. Я спочатку не зрозуміла, про яку дівчину ви говорите. Я чула про Ірцю. Ви її любите?

Ложечка, що її крутив у руках Комаха, раптом падає, дзвякає об столик, зривається і губиться десь на підлозі між стільцями. Комаха лізе під столик, мацає руками на підлозі і десь із пітьми знизу глухим голосом відповідає:

— А так, я її люблю!

Коли Комаха підводиться з підлоги і сконфужено кладе ложечку коло себе, Вер стрівае його насмішкуватим запитанням:

— Таким чином, кохання до 5-тилітньої дівчинки?

З викликом вона дивиться на Комаху, оглядаючи його від великих його пальців до м'якого білого волосся й масивного підборіддя, з явним бажанням примусити його почервоніти. Комаха почуває, що нога Вер знов торкається його ноги, і він знов одсувається од сусідки й ховає свої великі ноги під стілець. Він сидить, не підводячи голови. Він почуває на собі погляд Вер, і кінчики вух починають у нього палати.

— Ви дивна людина, докторе! Але чому, власне, ви досі не одружені? Що це — жонофобія?

Комаха розсердився. Розсердившись, відповів. Йому треба було розсердитись, щоб перемогти свою сором'язливість і зробитись рішучим. Він подивився в вічі Вер. Він змінив тон. Він зробився іншим. Він сказав:

— Чому? Ви питаєте, чому я не одружений, чому в мене немає жінки, що була б завжди й скрізь зі мною, щоб ділила зі мною моє Я й була така, як ви?

Вер здригнулася і відповіла:

— Так!

— Ви бачите: я злиденний і ніщо! Що я можу віддати, коли в мене нема нічого?

Вер посміхнулась. Серафікус, що досі мовчав і соромився, тепер юродствував. Може він знущався? . .

— Що я можу дати жінці? Вроду? Добрість? Багатство? У мене нема нічого, окрім ілюзій нездійснених досягнень. Кому потрібні ці ілюзії? Одружитись чи покохати — це для чоловіка, як і для жінки, значить завагітніти, понести в собі іншого абож іншу, жити не тільки собою, але й іншим. Я ж надто слабкий, щоб витримати тягар себе самого. Я відчуваю часто, що це надто важка для мене ноша, і я надриваюсь. Понести ще іншого? Я не витримаю. . .

Вер оглянула масивні руки доктора, що розкришували на тарільці кекс, здивовані, наївні, за склом складних окулярів очі, зігнутий лоб. Прислухалась до його слів про ілюзії, й вії її затремтіли.

Серафікус казав далі:

— Крім того, я не можу згодитися з тим, що повелося серед людства: чоловіки звикли, що вони беруть жінок, і жінки звикли, що їх беруть. Я надто поважаю себе, жінку й своє почуття, щоб зневажати жінок таким поводженням з ними!

— Ви не шанолюбні!

— Навпаки! Я не прагну бути чимсь, — тим абож тим мистцем, музикою, Мохаммедом абож Ґете. Я хочу бути всім людством і тому задовольняюсь тим, що я есть я. Я не хочу мати тієї жінки або тієї. Я хочу всіх. Чи не мушу я себе вважати втішеним, що я не маю жадної?

Вер повторила своє питання:

— Чому ви не одружені?

Вер була вперта в своїх питаннях, як доля. Жінка — це доля.

— Я про це казав якось Корвинові, — у мене

єсть бажання зробитися старцем, злидарем. Якось блукаючи по околиці міста, я натрапив на одну хижку, малу, напівзруйновану, врослу в землю. Я мрію про таке для себе майбутнє: сидіти на вулиці, скинувши шапку, й на дощечці виписані всі мої титули: приват-доцент, доктор, список моїх наукових праць. . .

Корвин, що досі не втручався в розмову, не витримав:

— Киньте, докторе! Слово чести, коли ви таке говорите, це мене дратує! Я вам ніколи не дам ні гроша!

Серафікус розсміявся:

— Я загострюю, Корвине! Просто, я проти культу героїв, культу добірних. Я хочу бути добірним, але як усі.

— Та все таки, — настоювала Вер, — чому ви не одружені?

— Не можна бути святим і мати дружину!

— Ви святий? Це ж весело!

— Ви сумнівались?

— Я й думки не мала!

— Даремно! Ви ж назвали мене серафічним! Вам казали про мене. Хіба вам розповідали про мене інакше? Жорж Дюамель зробив спробу змалювати святого за наших часів. Йому не пощастило зробити це. Невже ж ви не вірите в мою серафічність?

Вер сперлась ліктями на стіл і підперла долонями підборіддя: темна квітка обличчя в рожево-жовтих пелюстках тонких і довгих пальців. Вона повторила:

— І все таки?

— Я майже відповів! Я усвідомив у собі серафічну довершеність себе. Коли людина почуває себе неповною, вона шукає собі жінку, одну, дві, три абож тисячу й три. Жінка абож жінки повинні врівноважити цю неповноту його, вщерть, назавжди. Я ніхто, але я хочу бути людством. І тому моєю сповненістю хай буде моя відсутність.

Комаха пишався з самоти. Свою кабінетну замкненість серед книжок, у кімнаті, з примітками, він зводив на ступінь філософічної теорії. Він виправдовував свою одірваність працею. Прапор праці він підносив як гасло своєї книжкової ізольованости. Він проповідував своєрідний донжуанізм навпаки.

— Як Дон Жуан. Дон Жуан прагнув мати всіх жінок усього світу. Його спалило це бажання. Може воно спалить і мене, — це бажання мати всіх і зректися будь-якої... Але коли все ж не можна на світі жити без кохання до якоїсь теплої рожевої маленької жінки, то я кохаю Ірцю. Вона кохає мене. Хіба ж цього мало?

Доктор Серафікус замовк. Він знов заглибився в свою мовчазну похмурність. Нагнувши велику голову, він не дивився ні на кого. Його обличчя здавалось машкарою, у глибоких зморшках, з виснаженою утомою нудьги, ніби в світі не лишилося вже нічого, щоб наситити бажання, якого не бажаєш.

Коли Корвин запропонував випити ще чашечку кави, Серафікус відмовився руба і рішуче заявив, що йому конче пора спати, що в таку годину він зовсім не звик пити кави.

Виходячи, він прошепотів Корвинові на вухо з докором:

— І треба було вам знайомити мене з жінками. Така недоречна жінка!

РОЗДІЛ XI

Вер лишилися з Корвином. Вона була жінка, вона була цікава, і перше, що вона спитала, — це про те, що сказав Комаха: можливо, Комаха говорив йому щось на вухо про неї?

— Що вам сказав Комаха, коли пішов? Та коли він сказав якусь банальність, схожу на ті, що їх ви кажете, — можете не переказувати.

Корвин заперечував:

— Дозвольте, Вер, невже казати вам про моє до вас кохання — це говорити банальності?

— Безглузді, обридливі й прикрі, Корвине! Візьміть це до уваги. Отже, що вам казав Комаха? Він справляє враження людини небанальної.

Корвин завагався на мить, але додав:

— Ви маєте рацію, Вер. Він нарікав мені на мене, навіщо я повів його до каварні і познайомив з вами.

Кровин завагався на мить, але додав:

— Ви справили на нього враження недоречної жінки.

Щоб трошки зм'якшити сказане, Корвин зазначив:

— Проте, на що було й сподіватись від Комахи? Він зовсім нездібний відчути аромат жіночого! Авжеж, євнухоїд!

Слова Корвина зачепили Вер, але їй здавалось, що він перебільшує:

— Комаха, з його кремезним тілом мастодонта? .. Ви лестите йому. У вашого аскета обличчя розпусної людини. Ви знаєте, Корвине, що ви йому заздрите?

Корвин кладе свою тонку, темну руку на руку Вер і каже:

— О, Вер, ви — жахлива! Я бачу, вас починає вже хвилювати Комаха. Скажіть, будьте ласкаві, чи є на світі чоловік, з яким би ви стрілись і на якого б ви подивились байдуже, без думки зробити з нього коханця?

Він закидав Вер:

— Ви ладні проявити свою прихильність першому-ліпшому, бодай Комасі, дарма, що ви його побачили вперше, тільки не мені.

— Це вас дратує?

З раптовим поривом пристрасти він стиснув руку Вер.

— Дратує? Я хочу вас, Вер!

На відповідь Вер мовчки розкриває ридикюль і дивиться в вузенький прямокутник люстречка. Дбайливо й повільно вона підфарбовує губи кармінним олівцем.

Корвинове визнання губиться у простороні між кармінним язичком золотої палички, люстречком, тарілочкою з кексом і мармуром столика. Так само повільно й дбайливо Вер ховає олівець, пудреницю, закриває ридикюль, кладе його на столик коло себе і спиненим одкритим поглядом довго й допитливо дивиться на Корвина.

Корвин схилив голову й приник губами до руки Вер, що лежала на столі. Це, можливо, зворушило Вер, бо вона торкнулася пальцями його проділу й сказала:

— Досить, Корвине, досить! Не втрачайте надії! Мені здається, що я кохаю вас у ті, на жаль, рідкі години, коли ви нічого не кажете про своє кохання. Я певна, що коли ви кинете говорити будь-що про своє кохання, мені захочеться покохати вас. Сподівайтесь. Усе залежитиме од вас.

Корвин не помітив іронії в словах Вер. Він надто зрадів, щоб вловити іронічний відтінок обіцянки. Він перепитує:

— Справді?

— А так! І саме тоді, коли ви мене не кохатимете!

Похитуючись, він підвівся. Він похитнувся, ніби п'яний, і взявся за спинку стільця. Він уп'явся пальцями в спинку і сказав:

— Ви дратуєте мене, Вер! Що вам за втіха з того?

— Ви незадоволені? Це ви тільки вередуєте! Я ж казала: сподівайтесь! Чекайте на вашу чергу!

— Ви знущаєтесь!

Він вийняв цигарку і почав був її запалювати, але руки його тремтіли, і цигарка стрибала в пальцях. Він відповів похмуро:

— Я не звик стояти в чергах!

— Звикайте!

Цигарка здалась надто гіркою. Корвин зім'яв її й кинув на тарілочку. З насмішкою, в якій позначився біль, він запитав:

— Чи не мушу я поступитися своєю чергою Комасі? Він повинен бути вам до вподоби: він нічого не сказав вам про своє кохання, навіть коли б і закохався!

— Чудесно! Мені дуже до вподоби люди, що не кажуть жінкам про своє кохання. Я сама волію казати про кохання людині, яку я кохаю.

Вона потягла Корвина за візитку.

— Сідайте, Корвине. Сідайте, все буде гаразд. Будьте терплячі.

Корвин слухняно сів.

— Я сів, Вер! Але скажіть, Вер, чому ви так уперто відмовляєте мені і навіщо вам цей Серафікус із тілом гіганта й бажанням карлика?

— Чому ні?

— Чого варте кохання, що не кінчається нічим? Чи не значить це для жінки зневажати саму себе?

— Уявіть собі, Корвине, що можна пишатися

з самозневаги. Самозневага це приправа для гордощів, щось ніби гірчиця для біфстексу.

Корвин знизує плечима.

— Не знаю! Я не поділяю вашої думки!

— У вас, Корвине, самовпевненість 17-літнього хлопчика, що його хвилює кожна спідниця й кожна жіноча нога. Це ж найпринадніше спинити увагу на пасивній людині, хотіти її, збуджувати й не задовольнятись. Єнські романтики були люди рафінованого смаку, вони проповідували кохання, як Sehnsucht Прагнути — не досягати. Кохання, майте на увазі, повинно збуджувати, а не задовольняти.

— Ви химерні, Вер!

Даючи жакетку, Корвин шепоче:

— Вер! Я хочу вас! Поїдьмо до мене, до вас, в готель?

Кохання таке ж надбання людства, як і комедії Карло Ґоцці, як і сонет Поля Валері, етюд Стравинського, малюнок Рембрандта. Коли Вер бачила, що її бажають, вона не почувала себе ані ображеною, ані незадоволеною. Кохання — коштовний дарунок, і справа не в тому, щоб відмовлятись чи відмовляти, а лише в тому, щоб не знецінювати почуття.

Вона хвилинку повагалась, але тоді простягнула Корвинові долоню для поцілунку й сказала:

— Ні!

Зневажений порив висмоктав Корвина. Він раптом почув себе стомленим до знемоги. Він позіхає. Він згадує, що не спав минулої ночі. Він хотів би зараз одного: заснути.

Склянка з водою, порошок хлорал-гідрату й ліжко...

РОЗДІЛ XII

Наступного дня вранці Вер вийшла з дому, щоб однести виправлені коректи до видавництва. Асфальт од недавнього дощу блищав, як лякований: чорне люстро, в якому відбивалися будинки й дерева. Важкі темносині хмари сунулися з північного заходу на схід. У повітрі було холодно, і поривчастий ранковий вітер здавався різким і небажаним.

Комаху, його масивну постать, його приплющеного капелюха й великі калоші Вер побачила здалека. Він незграбно, по-дитячому кумедно човгав ногами. Він закинув голову й дивився вгору, на небо, на хмари. Він ішов назустріч хмарам і вітрові.

Ішов він не серединою тротуару, а коло будинків. Ішов він не просто, а тикаючися, зиґзаґами, ніби плутав, ніби блукав. Через кожен крок він упирався в будинок, а потім, зробивши кілька кроків уперед і вбік, знов опинявся перед будинком. Будинки, паркани, палісадники, стіни, дерева, тумби, ліхтарі вперто перешкоджали йому йти, хоч він і намагався йти боком, щоб їх не зачепити.

Він іноді прискорював кроки, іноді йшов поволі, майже спинявся. Він спинився коло вікна брудної бакалійної крамнички і уважно розглядав трухлявий мотлох, виставлений на вікні, крам, притрушений курявою, й давні плякати, засиджені мухами торішнього літа. Ковінькою, що була в нього в руках, він навіщось постукав по стовбуру дерева. Він покликав собаченя, яке бігло, і кинув йому шматок хліба. Воно понюхало полу

колишньої демісезонки й в ознаку приязні замахало хвостом.

Комаха йшов, розмахуючи руками й ковінькою. Він мандрував в уявленій країні необов'язкових вражень, а ковінька в його руках була як паличка дириґента, що для нього будинки, дерева, хмари опрозорювалися в музичні звучання, були енгармонійними тонами ще незібраної й невпорядкованої оркестри.

Так ходять п'яні, божевільні, музики, люди, що звикли до повної самоти. На вулицях так само, як і в мріях своїх самотніх відокремлених кімнат.

Він, мабуть, пройшов би повз Вер і не помітив її, коли б вона не гукнула:

— Докторе!

Вона стояла в двох кроках від Комахи й вітала його рожевою ласкавою посмішкою.

— Милий докторе, як я рада цій несподіваній зустрічі!

Але фраза лишилась нескінченою. Порив вітру розірвав її, кинув початок в обличчя Комахи, щоб, підхопивши кінець, загубити уламки слів у холодній мряці вересневого ранку.

Комаха, почувши своє ім'я, спинився. Він не пізнав був жінки, що його вітала. Тоді згадав учорашній вечір, каварню, Корвина, ложечку, що з дзвоном упала на підлогу, цю жінку й розмову з нею. Згадав, раптом повернувся й швидко перейшов на другий бік вулиці. Він пішов швидкими кроками, озираючись, ніби боявся, що його наздоженуть, спинять, і тоді трапиться щось несподіване й катастрофічне.

Вер розгубилася. Що значила ця раптова втеча? Чого він злякався? Вона ладна була образитись і розсердитись. Але замість розсердитись, вона розсміялась. Те, що здалося спочатку чудним, а тоді нечемним, тепер одкрило перед нею всю наївну несерйозність цієї несподівної сцени: дорослий чоловік перелякано тікав од молодої

жінки. Химерний випадок, безглуздий і ґротескний! . . . Такі речі, можливо іноді трапляються з нами в житті, але в їх можливість примушує вірити тільки їх подібність на витівку.

Вер цінила несподівані випадки, рідки речі й людей, що вміють зробити свої слова й вчинки неподібними ні на що. Знайомство, що почалося так химерно з утечі, заслуговувало на особливу увагу. Вер не любила недовершених епізодів і нескінчених подій. Що почалось, повинно скінчитись. Наливши склянку, треба пити вино до дна.

Вер нарікала б на себе, коли б знайомство з доктором Серафікусом, раптом обірвавшися, скінчилось нічим. Вона належала до тих щасливих натур, для яких не існує перешкод, що їх становить часовий відтинок між першим знайомством і вчинком, почуттям, визнанням. Перша зустріч підказала їй усе дальше. Правда, це трапляється частіше, ніж здається на перший погляд. Далеко рідше трапляється протилежне. Звичайно саме перша зустріч і накреслює обриси, що в них оформлюються згодом усі майбутні слова, зустрічі, радощі, непорозуміння, турботи, втома й розходження.

Втеча Комахи визначила його долю. Йому не слід було тікати, якщо він хотів уникнути своєї долі. Спроба втекти була з його боку необережним вчинком. Двох-трьох банальних слів, люб'язних фраз, нікчемних запитань було б досить, щоб Вер не захотіла більше його бачити ніколи.

Вер стояла й дивилась, як швидками кроками масивний і важкий Серафікус тікав од неї. Вона стояла й сміялась. В її уяві зберігалося враження від його широкого червонуватого голеного обличчя, масивного підборіддя, білявого волосся, розгубленого погляду, нерішучої стурбованости, раптового ляку, сутулої спини, калош, що ними він човгав, тікаючи від неї.

Вона сміялась так весело, так нестримно, що мусіла піти до ближчої крамнички й випити склянку содової води.

У крамничці, тій самій, що коло неї перед тим стояв доктор, розглядаючи вітрину, пахло огірками, милом, гасом, курявою борошна, оселедцями, старим лежалим салом. З одчинених дверей у сусідню кімнату доносився запах від картопляго супу й суботньої »фіш«. Мала дитина рюмсала, тикаючись коло ніг крамарки.

Ховаючи в гаманець решту, Вер вийшла з крамниці з радісною посмішкою на порожевілому обличчі. Вона йшла й посміхалась. Їй було весело, ніби нічого немає приємнішого на світі, як холодна мряка, що січе шкіру обличчя тисячею гострих крапель і бадьорить тіло збудженою свіжістю різкого вітру.

Надто рідко трапляється так у нашому житті, щоб випадково на мить зустрітись, за хвилину розминутись і піти далі з новим і надзвичайним почуттям несподіванки, з думкою, що в банальному плині звичайних наших днів розкрилась нова, досі не прочитана сторінка ще невідомих хвилювань. Нечасто життя приносить нам щось цікаве й нечасто бавить нас химерами, але треба вміти вихопити з життя ці рідкі й нещедрі подарунки нашої долі.

Вер уміла це робити.

Вона уявляла собі, який вражений буде Комаха, якщо одчинивши двері, він побачить перед собою саме її.

— Станція? Прошу двадцять три - тридцять один.

— Два-дцять три-три-дцять о-дин.

— Студія? Хто при телефоні. Попросіть завстудії!

— Добридень, Корвине. Не пізнали голосу? Це я — Вер! Що? Дякую! Гаразд. Усе гаразд. Сьо-

годні о 8-ій? Прийду! Ви надто настирливі, Корвине. Киньте говорити дурниці. У мене до вас справа. Скажіть адресу Комахи. Навіщо? Значить, треба. Що? Не скажете? І без вас обійдуся. Ага, вже згодні. Кажіть. Четвертий поверх ліворуч, дзвонити двічі? Дякую! До побачення. Що? Як увечорі? Ми ж умовились о 8-ій. Боїтеся, що завадить побачення з Комахою? Не турбуйтесь! День довгий. До вечора.

Розмову скінчено. Трубку повішено.

* * *

Третій поверх, праворуч, помешкання ч. 11.

На дверях хемічним фіолетовим олівцем написано: Комаха. Через двері чути, як хтось у помешканні грає на піяніні. Вер прислухалась: виконувано фуґу Баха. Вер натиснула на ґудзик електричного дзвінка. Ще раз натиснула і тоді ще раз. Знов натиснула, цього разу не відпускаючи, але ніхто не з'являвся. Тоді почала гуркотіти в двері, спочатку тихо, а потім усе дужче. Вона гуркотіла, заглушуючи звуки музики. Кожен повинен почути цей гуркіт. Але той, що грав, був настільки заглиблений у музику, що, очевидячки, не чув. Вер кинула гуркотіти й кусала кінчики пальців. Вона стягала й натягала рукавички. Піти? Але вона добре знала: вдруге вона не прийде. Або ніколи, або зараз. Тільки зараз. Отже, зараз.

Вер спробувала натиснути на двері. Двері були незамкнені. Вона ввійшла в простору й порожню вітальню. Постукала в двері кімнати, де грали. Відповіді не було. Дещо вагалась хвилину. Що за чудна візита! Наважилась: хай буде, як буде.

Заглиблений у музику, Комаха не чув ані того, як рипнули, розчинившись, двері, ані того, як у кімнату ввійшла Вер, як підійшла, нахилилась і зазирнула в ноти. Комаха грав, не помічаючи нічого, що робилось довкола. Здатність заглиблю-

ватись у працю, в читання, у свої думки досягала в нього того рівня, на якому вона обертається на майже патологічне становище. Це був рід сомнамбулізму, щаслива здатність одірватись від усього, щоб поринути в одне . . .

Що робити? Вер вагалась, бож це, кінець-кінцем, не зовсім звичайна річ прийти до малознаної людини, увійти без запросин у кімнату й поводитись тут, ніби в себе в хаті. До того ж іще зовсім невідомо, як поставиться Комаха, побачивши цілком для себе несподівано жінку, від якої він вранці раптово втік!

Вона відсунула фотель від столу, перетягла його до вікна й сіла. Через вікно видно сірі, жовті, червоні коробки кам'яниць, прямокутники дахів, що їх бляшані фарби зм'якшені сіро-попелястим серпанкам далечини.

Вер могла добре роздивитись Серафікуса: його біле з жовтуватим відтінком м'яке, надто м'яке, ніби пух, ніби дитяче, волосся, гострий, трохи наприкінці червонуватий зі шкірою, що лупиться, ніс, стиснені губи й масивне підборіддя. Масивне підборіддя контрастувало з м'якістю білявого волосся й робило Комаху схожим на Ріхарда Ваґнера.

Може, піти? Вона піде так само непомітно, як і прийшла, і Комаха не знатиме зовсім, що до нього хтось приходив, сидів в його фотелі, переглядав корінці його книг, зазирав в його папери, слухав його музику. Була, ніби не була. Вер приваблювало химерне »ніби« її сьогоднішніх відвідин.

Вер уявляє, як вона згодом зустріне десь Комаху і як на відповідь Комаха здивовано заперечуватиме будь-що, але вона докладно опише його кабінет, його книжки, те, що він грає, дрібні подробиці того дня й тих годин. Вер ясно уявляє собі розгублену стурбованість Комахи, його невизначений напружений біль, коли немає жадних сподіванок відновити зв'язки загублених споминів.

Він не може зв'язати кінці думок, загублених у якомусь іншому напівзабутті, і попри всі свої зусилля він не пізнає їх.

Він грав довго. Від хоралів Баха він перейшов до Ліста, після громових гуркотінь Лістових він повернувся до Баха, а тоді почав імпровізувати.

Минав час. Вер уже кілька разів повертала руку й дивилась на годинника. Комаха грав, не перериваючи музики. Візита тяглася, зростаючи в невизначеність. Коли він скінчить?

Комаха імпровізував. Набігали лоскотними хвилями думки, не думки навіть, а примарні мрії. Дрімливо з'являлися мрії й непомітно, танучи, зникали. Музика акомпаньювала цим хвилястим лоскотінням дрімливих думок. Думки сплітались у тканину звуків і розпливались у солодкому почутті заспокоєности.

Вер сперлася на долоні і стежила за пальцями Серафікуса. Ліворуч вікно!.. Голуба блакить лилась у вікно, сиві голуби змахували блакитними крилами й відлітали, танули в срібній блакиті. Десь іздалека над пальовими горбами полів дзвонили срібним сріблом дзвони. Вер бачила, вона чула блакитних голубів, срібний дзвін далеких на обрії за містом опалових горбів.

Тоді раптом Серафікус обірвав музику, закрив покришку і, не підводячись із стільця, повернувся до Вер. Він подивився на Вер крізь окуляри допитливо й уважно, і сказав:

— Я кінчив!

— Дякую!

Він дивився на Вер, ніби він не бачив її, ніби він не почув подяки, ніби він не сприйняв побаченого й чутого, ніби він був тільки сам і розмовляв тільки сам із собою, а та, проти нього, — та була тільки хвилинною втіленістю уявленої музики, ніби це були звуки, що на мить, не одзвучавши, затримались луною в кімнаті і зараз розвіються.

РОЗДІЛ XIII

Одного чудового ранку вони сиділи в саду, і м'яке осіннє сонце грало на брунатній теракоті ваз, на білій фарбі лав, на квітах і на жовтій гальці доріжок. Ранок здавався особливо ясним і свіжим не тільки тому, що сяяло сонце, але що на лаві поруч із Комахою сиділа Вер. Комаха відчував особливу приємність сидіти поруч із вродливою жінкою, бачити її профіль і іноді обережно й нерішуче кінчиками пальців, ніби боячись, торкатись її руки.

На відкритій естраді відбувалась проба симфонічної оркестри. В ясному тихому прозорому повітрі скрипки звучали підкреслено чітко, як коштовні й рідкі страдіваріюси: немов земля, небо, дерева з золотим листям були декою скрипки, і загублену тайну медовожовтого прозорого ляку, що звучанню страдиваріюсівських скрипок надає таємничої вишуканости, несподівано розгаданої й розлитої в густій прозорості насиченого ляковим розчином осіннього повітря.

Вони говорили про кохання! Вер розповідала про те, що вчора вона одержала листа від одного свого колишнього приятеля.

— Далебі! Вони всі пишуть однаково: люблю й бажаю! Вони певні, що наспівувати жінці »люблю й бажаю« — це зробити для неї найбільшу приємність, ніби на світі немає інших слів абож немає інших способів сказати жінці щось приємне!

— О, — відповів Серафікус, хитаючи головою й трохи обурений, — бажати жінку — це не поважати її. Жінка повинна бути недосяжна! І ви мені здаєтесь недосяжною, Вер! Молоді люди, не-

досвідчені в житті, у філософії і у своїх почуттях, звичайно не задовольняються з того, щоб споглядати жіночу вроду і находити втіху саме в цьому лише спогляданні. Вони віддають перевагу своїм низьким пристрастям. Вони поводяться з жінкою брутально й безсоромно. Ви, Вер, — додав він, хвилюючися, з тривогою, — повинні визнати, що моє до вас ставлення ніколи не було нечемним або ж безсоромним?

Вер подивилась на Серафікуса, помітила його стурбованість і поспішила заспокоїти:

— О, ні! Ваше поводження було завжди чемним і стриманим! Ви стримана людина, Серафікусе!

Можливо, в її очах промайнула ледве помітна іронічна посмішка.

Комаха з задоволенням упевнився, що Вер поділяє його думки, й, несміливо торкнувшись її руки, сказав:

— Взагалі, — сказав Серафікус, — я не припускаю, щоб чемна людина могла наважитись образити жінку, виявивши свою до неї хіть. Це огидно й мерзотно! Про яку чемність абож повагу може говорити людина, яка робить це? Цим вона ображає її!

Вер згадала деякі епізоди зі свого власного життя і не згодилася з доктором. Вона не знаходила нічого образливого в тому, що викликало в Комасі почуття обурення. На слова Комахи, патосні, бурхливі й аскетично цнотливі, вона не сказала »так«, але й не сказала »ні«! На відповідь вона воліла промовчати. Вона не згоджувалась і не заперечувала. Вона прислухалась до тонкого мелодічного співу скрипок в увертюрі ваґнерівського »Льоенґріна«.

Музика обірвалась, і дириґент різко й сухо постукав паличкою по дошці пюпітра.

Вер звернулась до Комахи:

— Я слухаю вас, Серафікусе. Невже ж ви ставите стриманість вище кохання й любощів?

— О, ні, але мене дивує, чому припускають, що найзручніше становище, щоб милуватися з жіночої вроди, це коли чоловік приймає позу чотириногої тварини, а жінка лягає на спину?*) Що є ганебніше й безсоромніше, як подібне поводження з вродливою жінкою?! Це все одно, що обікрасти злидаря, знущатися з дитини, зрадити приятеля.

І знов скрипки, фаґоти й флейти перервали слова Серафікуса. В теплому м'якому повітрі звуки флейти прозвучали особливо ніжно й непомітно розтанули за яром над блакитною річкою.

За яром, за кручею, за клубками осінніх темночервоних квітів голубіла річка, голубіло небо. Голубіла, голубіла глибока блакитна далечінь. Осінь. Музика. Сонце! Тиша!

Доктор Серафікус промовляв далі:

— Розпуста й шлюб обтяжили й розклали почуття, що не має нічого спільного ані з тим, ані з тим, ніби спогляданння вроди обов'язково сполучено з ліжком і розстібнутими ґудзиками.

Це були міркування безстатевої людини! Доктор Серафікус малював перспективи запереченої сексуальности й стриманих почуттів. Він боронив право чоловіка на інтелектуальне споглядання жіночої вроди. Коханню, звільненому від брутальности, він сподівався надати значення інтелектуального почуття. Він мріяв про те, щоб бажання, викликане вродою жінки, було інтелектуалізоване, перетворене на естетичну цінність, піднесене на рівень такого розумового почуття, як і почуття від поезії, музики й малярства.

Вер сказала Комасі:

— Усе те, що ви кажете про кохання й вроду, все це надто невиразне! Це якісь туманні схеми,

*) Говорячи це, Комаха цитує Платона. Примітка Автора.

плутані розпливчасті абстракції! Кінець кінцем, ви, Серафікусе, заперечуєте все, щоб нічого не ствердити. Єдина конкретність, що нею ви оперуєте, це неґатизація, якщо в неґатизації може бути хоч якась конкретність. Це все якісь »ніби« й »над«! Невже ж ви гадаєте, що з вашими абстракціями й запереченнями може хтось погодитись?

Серафікус підхопив:

— О, Вер! Ви чудесно засвоїли істоту справи! Отже, саме так, як ви кажете. »Над« і »ніби« — єдине справжне блаженство, солодке благо, вища втіха. І до цього блаженного й досконалого »над« і »ніби«, як до останньої мети, змагається й прагне все. І шлях до нього — шлях абстракцій і неґатизацій. Одкинь усе...

— І в коханні?

— І в коханні! Кохання як абстракція й неґатизація, кохання, в якому »відкинь усе« буде найкращим проявом кохання, кохання, що є тільки »над« і »ніби«, тільки таке кохання й є справжнім коханням.

Вер з жалем подивилась на Комаху:

— Поза сумнівом, у вас є дані мати на увазі й самих себе, коли ви так говорите! Невже ж ви ніколи не прагнули кохання?

Комаха відповів одверто. Він не боявся бути відвертим. Хіба ж він не впевнився, що Вер дивиться на кохання так само, як і він? Вона не перешкоджає милуватися з неї і навіть любувати саму її, коли він, Комаха, несміливо торкається її руки.

— О, ні! Я знав усі хвилювання, що їх знає й кожен чоловік, кожен шістнадцятилітній хлопчик, але мене треба було покохати супроти мене самого. Розуміється, це був випадок, що цього не трапилося, але з цього випадку я зробив доброчинність. Жіноча врода хвилювала мене так само в 16, у 26 і в 36 років, але я ніколи не претендував на те, щоб володіти вродою в живому тілі жінки. До того ж я вибрав собі фах ученого. Стриманість є фахова здібність ученого. Протягом довгих років я змагався сам проти себе. Я переміг себе. Я приборкав свої почуття. Я дисциплінував себе. І я можу пишатись, я досяг своєї мети, я цілком спокійний. Тепер я не боюсь, що я зраджу себе.

Він узяв Вер за обидві руки і, дивлячись їй у вічі, сказав:

— Я мушу признатися вам, Вер! Раніш, я ніколи не зважився б ось так піти з жінкою в сад, сидіти, розмовляти. Тепер я не вагався задовольнити свої почуття. Я певен себе! Я можу пригадати в своєму житті один епізод, коли до мене, колись — це було давно, дуже давно — зайшла одна дівчина й запропонувала поїхати з нею вдвох за місто.

— І ви?

З гонором доктор Серафікус відповів:

— Я? Розуміється, я відмовився! Я тоді не міг ручитися за себе. Я був надто молодий і надто нестриманий. Поїхати вдвох за місто з дівчиною, чим це могло кінчитись?...

— Нічим, певне, жахливим! — сказала Вер.

— Не кажіть так. Не кажіть так! — застеріг її Комаха: — Я міг закохатись у ній — не так, як оце зараз, що милуюся з вашої милої вроди, Вер, цілком певний себе, а як це буває звичайно.

— І що з того?

— Що з того? Ви питаєте? Мені захтілося б, може, поїхати з нею за місто і вдруге, і втретє. А в мене був черговий маґістрантський іспит. Що ви хочете? Ще може я навіть одружився б, і хто зна, чи я був би оце тепер співробітником Archiv für klassische Altertümer.

Співробітництво в Archiv für klassische Altertümer Комаха цінив вище від себе, своїх бажань, своєї змисловости, можливого одруження.

Вони говорили про кохання! Не раз чоловіки говорили з Вер про кохання, і більшість говорила банальності, бо що є банальніше від цієї звичайної, повтореної багато разів фрази: »Я люблю вас?!..« Ці звичайні слова, тисячу разів повторені визнання могли іноді спалахувати райдужним феніксом, відновленим із попелу звичайности. Та жадна з чуваних фраз не бриніла так надзвичайно, як ці книжні слова, що їх за такою поважною серйозністю й екзальтованою піднесеністю проголошував серафічний Комаха, прагнучи заперечити кохання.

Комаха й Вер сиділи на лавочці, тоді гуляли по саду. Стояли, спершись на бар'єр, і розглядали широкий краєвид: синю річку, жовті піски, брунатні поля, далекі блакитні обрії. Ходили вдвох не кваплячись по самотніх доріжках саду. Підіймалися, сходили.

Вер оцінила вишукану витонченість думок, висловлених Комахою. Вони були цитатні й вичитані. Здавалося сумнівним, щоб у цих чужих, не своїх думках, таких абстрактних і нереальних, могла бути бодай хоч крапля щирости. Ці фрази з важкою синтаксичною будовою, з напруженим і ненатуральним розташуванням рідких, звичайно невживаних слів, що їх узято в іншому, відмінному значенні, розшукавши їх спочатку на шпальтах словників, бриніли як важкий переклад із чужої й мертвої мови, як навмисні пристосовані приклади для пояснення складного граматичного правила.

Вер сподобалась надзвичайність і своєрідність Серафікусових думок про кохання, — все це було ефектно, парадоксально й реторично, — але вона була зовсім незадоволена з його поводження. Вер була певна, що вся Серафікусова розмова була скерована лише на те, щоб мати привід поцілувати її. Чи варт було так довго й так патетично-підкреслено проповідувати аскетичне споглядання жіночої вроди, заперечення кохання і, кінець-кінцем, не зробити спроби поцілувати вродливу жінку?

Коли Корвина дратували розмови Комахи, то Вер — його поводження. Вона не надавала великого значення словам і фразам, але вона й не любила мандрівок у реально неіснуючому. Кожна абстракція повинна мати свій реальний сенс і конкретне значення.

Вони пішли додому. Комаха проваджав її.

Вер була розчарована. Вона відчувала деяку ніяковість, ніби вона зробила щось негідне абож не зробила того, що повинна була зробити. Почуття чогось незробленого мучило її, як почуття морального сорому. В середині себе вона відчула прикрість і порожнечу.

Комаха, навпаки, був цілком задоволений із себе, з прогулянки й Вер. Його охопив мирний і лагідний настрій. Він досяг того, чого прагнув. Усі його бажання здійснені. Його уважно слухали. З його думками згоджувались. Йому дозволено було торкатись під час прогулянки з Вер її руки.

Він проводив Вер до самого дому.

На східцях, коли Серафікус ґалянтно й церемонно поцілував руку Вер і збирався повернутись, щоб іти, раптом, цілком для нього несподівано, з запалом в очах, уся розквітнувши, сміючись, Вер перегнулась через поруччя, нахилилась до Комахи, схопила його за шию, пробігла в швидкому побіжному поцілунку губами по його губах, щоці, і тоді на вухо прошепотіла Комасі:

— Я вас люблю, Серафікусе!

Простукотіли черевики по камінних східців, глухо прозвучала здалека нагорі відповідь »свої«, дзвякнув ланцюжок, і все замовкло.

Комаха стояв приголомшений і розгублений. На губах і на щоці у нього лишилися сліди карміну.

На східцях різко пахло уриною. Чорна кішка з пожадливими, напівзакритими зеленими очима, піднявши хвіст, напружено згинаючи гнучке тіло, терлась об ґрати східців. Поглянувши на Комаху, вона нявкнула довго й жалібно, показуючи йому молочно-білі зуби.

РОЗДІЛ XIV

Наступного дня Комаха чекав на Вер. Він не зважився був прийти до Ельснерів і подзвонити. Він не хотів бути нетактовним. Він стояв у воротях протилежного будинку через вулицю, нервувався й ждав, щоб вийшла Вер. Він стояв непорушно, дивлячись в одну точку. Він міг простояти годину, добу й не помітити, як лине час.

Накрапував дощик. Іноді переставав, іноді збільшувався. Вер могла зовсім не вийти з дому, але він стояв і ждав.

Нарешті — Вер! Комаха пішов назустріч.

Вер спитала:

— Ви йшли до нас?

Він не йшов до них, він ждав її. Запитання поставлено так, що Комаха відповів:

— Ні!

— Ну, якщо ні, то проводіть мене.

Вони пішли. Вер ішла трохи попереду, Комаха дещо відстаючи. Він бачив вигин капелюха, підголену шию, кінчик гострого прямого носа, обтягнене синім жакетом плече.

Вони пройшли кілька кроків, коли Серафікус перервав мовчання:

— Я хотів би поговорити з вами, Вер.

Вер запропонувала:

— Повернімось додому! Там буде зручніше.

Вони піднялись по східцях. Комаха йшов за Вер. Ноги в панчохах кольору достиглої пшениці були міцні й стрункі. Коротка синя спідниця окреслювала м'який прямокутник над литками, де згинались ноги. Поруч з ними на східцях, вигинаючи гнучке тіло, сходинка за сходинкою, підій-

малась кішка з пожадливими круглими зеленими очима. Вона йшла нечутно, ледве торкаючись лапами сходинок. На східцях різко пахло кошачою уриною.

Вер почувала, що Комаха хвилюється. Його хвилювання передавалось їй. Вона не наважувалась озирнутись. Вона вся була в напруженому чеканні несподіванки: відчуття краю безодні, моменту зриву, хвилинної миті падіння шкереберть у непритомність, у провалля.

Вона була певна, що ось зараз, як тільки вони ввійдуть у кімнату, він схопить її, закине обличчя і, притиснувши її до себе, відкидаючи рукою волосся, пожадливо й злісно прошепоче їй в уста, в її закинене обличчя:

— Я люблю вас, Вер! Я хочу вас, Вер!

Підвладна цій уяві, Вер почервоніла. Кров прилинула їй до обличчя. Обличчя палало. У тремтінні похололи пальці, чоло і ніс. Вона зблідла. Вона не здавала собі ясно справи, що вона зробить, якщо це станеться — відповість »ні«, абож покірно й мовчки простягне, віддаючи й віддаючись, уста. Чи може, ображена різким рухом настирливих рук, вирветься в обуренні від нього і сухим гострим тоном, хльосканням батога, обірве:

— Василю Хрисанфовичу! Ви забулись!

Нервуючись, вона одімкнула двері французьким ключем. Непевна себе, вона швидко відчинила двері до своєї кімнати:

— Йдіть!!

Хіба можна передбачити перебіг подій? Вер знала одне: масивна постать дужого Комахи імпонувала їй. Зрештою вона губилась перед цим великим масивним чоловіком.

Комаха ввійшов у кімнату і спинився біля дверей. Він не рухався. Це дало їй можливість дещо заспокоїтись. Вона ще тремтіла в нервовому напруженні, але тремтіння поволі спадало вже. Вона ввійшла в ролю чемної господині. Ритуальна усталеність форм вступала у свої права. Вона запропонувала:

— Прошу, сідайте!

Комаха сів. У свідомості Вер промайнула уява того, що він оце зараз зробить, як вона підійде до фотеля, в якому сидить Комаха, стане біля фотеля, Комаха простягне їй руку, вона дасть йому свою. Повторюючи уявлену вигадку прийдешньої хвилини, вона наблизилась до фотеля.

Комаха не дивився на неї. Він узяв зі столика попільничку й почав уважно й мовчки розглядати, ніби прийшов сюди навмисне тільки для того, щоб подивитись на цю попільничку.

Поводження Комахи здивувало Вер. Воно справило на неї враження, їй здавалось, що це певність чоловіка, здатного на спокійну й врівноважену методичність вчинків, що плекає в собі повільність ведмедя. Що це тваринний спокій. Вища міра чоловічої певности себе і жінки, яка повинна йому належати.

Уникаючи очима зустрічатись з Комахою, Вер поглянула на його масивні, важкі пальці... Цими пальцями гнути срібні карбованці і вузлом згинати залізну кочергу. Вер відчувала, як хруснуть кості і в слабій безвільній безсилості здригнеться її тіло в його важких обіймах.

Не підводячи очей з попільнички, грузький і масивний, заповнивши своєю монументальною мішкуватою постаттю вузький для нього фотель, Комаха почав говорити. Він говорив, розтягуючи слова, з перервами між окремими уривчастими нескінченими фразами.

— Бачите, я прийшов... Вчора трапилось непорозуміння. Ви, певне, мене не зрозуміли.

Слів було надто мало, щоб сказати все, що він мав сказати. Йому було важко звільнитись від спротиву цих двох слів »непорозуміння« і »не зрозуміли«, що перші прийшли йому на згадку і в яких він безпомічно заплутався.

— Я не хотів би, щоб між нами були непорозуміння. Я хочу, щоб ви мене зрозуміли, бож я зовсім не такий, як ви можете гадати, а навпаки.

Говорити було важко, як людині, що довго бігла навздогін за трамваєм.

— Так ось я прийшов попросити в вас, якщо це можливо для мене, пробачення.

У владі свого уявленого збудження Вер не усвідомила сенсу сказаних слів. Слова, що їх вона чула, доходили до неї через якийсь туманнний серпанок; це були глухі, далекі, розчавлені слова, які належали невідомій мові. Кожне слово було відокремлене, існувало само по собі і для себе. Не мова, а невідома »заумь«.

Пробачення? Чому пробачення? Вона не зрозуміла сказаного. Що значило це слово? Та хіба не все одно, що говорить ця людина з лапами ведмедя?! Всі слова однакові, і всі вони непотрібні. Жадне слово не означає нічого. Вер ждала.

Комаха обірвав. Розгублено він поглянув на Вер, на її стиснені губи, на зблідле обличчя. Боляче відчув усю безплідність своїх нікчемних спроб виправдатись. Усе загублено. Пробачення не дано.

Стиснув руку і глухо в агонії безнадії сказав:

— Ну... то... я... піду.

Він підвівся.

— Ви йдете?

— Й-ду!

Слово було таке коротке, обірване, зм'яте. Купка болю. Одчай невиправданих знищених сподіванок.

Вер стояла перед Комахою. Тепер тільки вона побачила змучене обличчя Комахи, спазматичну ґримасу на його губах.

Учорашній день спустошив Комаху. Він оголив його. Комаха відчував огиду до себе. Вночі він не спав, він не міг працювати сьогодні зранку. Те, що вчора сталося, Комаха сприйняв як цілковиту катастрофу. Він був свідомий своєї провини перед Вер. Він поводився безглуздо, підло, брутально, як негідник, як людина без сорому й чести. Він дозволив собі вчора в розмові з Вер говорити на хисткі й двозначні теми. Бруд є завжди бруд, нечисте завжди нечисте.

Чим власне відрізняється його вчорашнє поводження від поводження того приятеля Вер, що в листі до неї писав: »люблю й хочу« і що на нього з обуренням нарікала Вер? Комаха гірко докоряв собі. Вся непристойна безсоромність його вчорашніх розмов з Вер була тепер для нього ясна й безперечна.

Що після всього повинна була подумати про нього Вер? Він називав людські пристрасті низькими, плотські бажання — нечистими. Але як повірить йому Вер, що це все з його боку зовсім не була двоїста нещирість і гидке зрадливе лицемірство? Як упевнити її, що він говорячи про зречення й чистоту, не мав жадного наміру заховати цими словами пристрасть — любовне бажання нестримного свого »хочу«. На стіні його кімнати висіла тепер машкара розпусника з порожніми очима й щоками, нафарбованими циноброю.

Налагодити такі хороші, такі милі, такі прості взаємини з Вер і тоді раптом попсувати все. Сьогодні він прийшов до неї покутувати свої гріхи й злочини.

Хай сказане сказав не він, хай і не він перший насмілився на поцілунок, але не треба ошукувати ані себе, ані інших. У нього вистачило внутрішньої сміливости й сумлінности визнати, що це не вона, а він перший сказав: »Люблю«. Вер сказала, замість нього, несказане ним. Тим гірше, що сказав не він. Коли б це зробив він, у нього не лишилося б цього гіркого присмаку лицемірства. Він не довіряв більше собі.

Вер стояла перед Комахою й посміхалась. Позасвідомо вона зрозуміла, що Комаха, попри всю

свою масивність, слабкий, безсилий, несміливий, пасивний, що це не він, а вона міцна й дужа, що вона може зробити з цим Комахою все, що хоче.

Вона поклала йому руки на плечі і зазирнула у вічі:

— Ну, так що ви хочете мені сказати?

— Я? Вам? Багато, Вер! Дуже багато! Ви не сердьтесь на мене. Вчора я поводився з вами брутально. Я ніколи в світі не наважився б прийти до вас сьогодні і ще раз побачити вас, коли б мені не було надто прикро, і не тільки тому, що я вас образив, але й що шкода мені наших взаємин, які я так недоречно попсував.

Тільки тепер зрозуміла Вер, у чім справа і що до чого, — він прийшов просити пробачення за те, що зробив не він. Вона боялась людини, яка найбільше в світі саме боялась її.

Захлинаючись від сміху, через сміх, Вер каже:

— Серафікусе! .. Це незрівняно!

Мимоволі обличчя Комахи розпливається в посмішку. Він починає сміятися. Він бере Вер за обидві руки. Він не певен, що так годиться зробити, але він такий приголомшений розгорненням подій, що не зовсім усвідомлює свої вчинки. Для нього ясне одне, що Вер не сердиться на нього, що він, очевидячки, зробив або сказав якусь смішну недоречність,

— Я поцілую вас, Серафікусе, тільки з однією умовою, не просіть пробачення, не просіть, бо я не можу. Не можу, Серафікусе!

Комаха відчув у своїх руках слухняне, покірне тіло Вер.

РОЗДІЛ XV

Комаха приходив до Вер. Вер до Комахи. Він був незграбний, важкий і марудний.

Якщо вони сиділи поруч на канапі, і вона клала свою підголену голову йому на груди, він почував себе ніяково. Він не уявляв собі, що йому треба робити, — чи слід йому притулитись щокою до її голови, чи покласти долоні на волосся, чи, може, тихенько гладити її вузькі плечі. Він не знав. . .

Вер цілувала його. Від поцілунку у Вер лишалося почуття, ніби вона цілує порожнечу.

Треба було мати велике почутя глузду й витриману тверезість, щоб не усвідомлювати як образу ніякову незграбність Комахи. Він не наважувався без дозволу доторкнутися до неї. Він торкався до її руки обережно й нерішуче. Їй доводилося стримувати себе, щоб не розсердитись абож не розсміятись.

Вер стримувала себе тільки тому, що вона здібна була надавати ціну своїм примхам і химерам. Збуджувала неприродність. Недосвідчена незграбність Комахи викликала в ній таке саме враження, як і зелене небо, сині дерева, геометрія кубів, супрематизм фарб, кістяки скрипок сучасного мистецтва.

Їх зустрічі з Комахою були замкнені в формули геометричних форм і конструкцій, обернені в експериментальні схеми. Почуття, що на нього була здатна Вер, було тільки зовнішньою схемою цього останнього. Воно було розкладене на складові частини своїх елементарних рефлексів. Воно було конструктивне, лябораторне, викривлене.

Споруда з бляхи, вапна, картону, скла. Татлінівська вежа, спіраль, перехрещення площин, геометрична формула, обрахунок співвідношень, умовність і абстракція; теорія »відносности«, прикладена до почуттів, логічний висновок з геометричних властивостей тієї чотиримірної простягнености, що її створюють людина, просторінь і час.

Природа вмирає. Світ обернувся на продукт виробництва, а разом з тим, невідхильно, так або інакше, і мистецтво, і кохання, і сама людина, і людські почуття й світосприймання сучасної людини. Природність почуттів і натуральність взаємин втратили свій сенс. Суспільства реконструюються згідно з новими законами виробництва.

Як у картинах Кандинського, так і в коханні Серафікуса й Вер було виключене все живе й органічне. Вони експериментували. Венера паризьких сальонів, Венера Метценже абож Клее, пародія негрських скульптур, — така й була Вер: своєрідний життєвий парафраз кубістичної Венери Клее.

Скупо, голо, схематично. »Джіммі Гіґґінз« абож »Машиноборці« в поставі »Березоля«. Це були театральні вистави, які повинні були відобразити ідею часу. Принаймні саме так, як режисер »Березоля« уявляв собі свій час.

Таке було кохання Вер до Серафікуса: скупе, голе, схематичне. Кістяк скрипки на картині Пікассо. Сценічний майданчик, звільнений від декорацій, з цеглою стін, позбавлених будь-яких прикрас.

Між ними ніколи не було сказано жадного слова, що пестило б. Колишні слова пестощів, сказані ненароком, бриніли фальшиво й штучно. Вони уникали їх, але нових натомість не знайдено. Віктор Шкловський уважав, що лайка може заступити пестливі слова.

Іноді хотілося простого, щирого, звичайного, ненатягненого. Навіть »моя дитино«, »мій котику« в цій пустелі стереометричних голих споруд, у порожнечі кохання, викресленого в діяграмах, навіть ці тривіяльні слова здались би бажаними, надзвичайними, радісними. В такі дні, коли хотілося живого й простого, коли хотілося не Клее й Кандинського, а житнього хліба живих почуттів, від зустрічі з Комахою і в нього, і в Вер лишалося почуття втоми й нудьги.

Кохання — символ нашої нудьги. Слід ретельно уникати, щоб, ховаючись від нудьги в коханні, не обернути самого кохання на нудьгу.

Вона сіла на стілець коло його письмового стола і в одчаї, насиченому полином безнадії, сказала:

— Яка нудьга, Серафікусе!

Вер стиснула пальці.

Комаха почував себе винним перед Вер, але він не знав, що йому зробити, щоб викупити свою провину. Почуття провини й ніяковости забарвлювали його взаємини з Вер.

З поглядом, сповненим свідомости своєї провини, Серафікус поклав свою велику голову гомункулюса на коліна Вер. Він не сподівався викупити невмілу безрадність своїх бажань.

Навряд чи з Доктора Серафікуса вийшов би гарний чоловік, але він не годився так само й у приятелі. В курс студійованих від нього наук і мистецтв ars amandi, мистецтво кохання, бодай у популярному викладі підручної літератури, не входило зовсім.

В п'ятницю, чекаючи на Вер, Комаха починав нервуватись ще з самого ранку. Ввесь час він був у владі подвійного суперечливого настрою: його турбувала думка, що Вер, не зважаючи на свою обіцянку, не прийде до нього, і він її не побачить, а разом з тим він боявся, що вона прийде. Жах, що вона прийде, був якийсь підсвідомий. Це був тваринний, непереможний, панічний жах. Кохання сприймав як обов'язок, накинений іззовні, якого

він охоче уникнув би. Свій роман з Вер ніс як тягар, як примус, зденервовану прикрість.

Вони зустрінуться в п'ятницю ввечорі від шостої до сьомої. Хай учора в нетерплячому збудженні він мріяв про Вер і сьогодні, запаливши лямпу у присмеркуватій кімнаті, сидячи в фотелі, в якому давніш сиділа Вер, він хотів би гладити, голубити й пестити кінчики її пальців. Безглузді химери!.. Вер прийде не вчора й не сьогодні, а, як наперед умовлено, в п'ятницю від 6-ої до 7-ої. Вівторок, середу, четвер, усі дні тижня він повинен закреслити у своєму настільному календарі і лише п'ятницю одмітити червоним олівцем. В інший час він не повинен псувати собі настрою неможливими й нездійсненними химерами. Жаден інший день і жадна інша година.

Вер прийде до нього й піде від нього в заздалегідь призначений час. Серафікус даремно благатиме в неї, як милостині, лишитися ще хоча б на півгодини.

Нарікання Серафікуса безглузді! Вона прийшла, як умовлено. Хіба вона не дотримала свого слова? Про жадну зайву хвилину не може бути і мови. Їй ніколи. Вона не любила подібних прохань.

Траплялось, правда, іноді, що вона, не зважаючи на свою впертість, неохоче, але все ж таки зголжувалась і лишалася ще.

Вона показувала Комасі годинника й казала:

— До 25-ти хвилин на восьму, Серафікусе. Ні на хвилину більше. Мені треба поспішати.

Серафікус починав думати про годинник і стрілку. Він нервував. Він обвинувачував себе в настирливості. Він бачив, що Вер нудьгує й жде. Йому було прикро.

А о 25-тій хвилині на восьму Вер підводилася з фотеля й фанфарно, ніби перемігши, казала:

— Ну ось бачите, Серафікусе. Не було жадної

потреби лишатись, я тепер ризикую спізнитися в редакцію. Де моя течка?

Вер пудрилась, підфарбовувала губи, натягувала капелюх. Комаха подавав їй пальто й течку.

З напруженим тремтінням він завжди чекав на той момент, коли одного разу у відповідь на звичайне: »Коли побачимося знов?« Вер скаже: »Ніколи! Сьогодні ми зустрілись востаннє!« Йому було б нестерпно боляче почути таку відповідь, але ця відповідь означала б для нього, що він визволився від того нудного нервового жаху, що був для нього завжди зв'язаний з чеканням чергової наступної зустрічі.

Кохання до Вер було складним почуттям. Він вагався між протилежними настроями. Він прагнув кохання, але й прагнув кохання зректися. Внутрішня його сором'язлива ніяковість була поєднана з ніжним і тихим почуванням любовної вдячности, якоїсь літургічної лагідности. Він хотів би зробити для Вер щось особливо втішне й приємне, всього себе цілком віддати їй, розтанути й зникнути в ній. Він хотів плакати від любови до Вер, і він боявся її. Його нерішуча боязкість була така велика, що кожна зустріч із Вер лякала його.

У Вер бували такі самі хвилини слабкодухости. Серафічність кохання Серафікусового переважала міру її терплячости.

Йдучи від Серафікуса, вже попрощавшися з ним, оглянувши себе в люстрі й востаннє поправивши капелюха, вона не раз хотіла в цей останній момент повернутись до нього, обняти його за голову й прошепотіти йому на вухо:

— Милий мій, докторе! Ми помилились. Чи не краще було б для вас і для мене так само кінчити наші химерні взаємини? Кохання для вас — незнана таємниця за сімома дверима. Ви, певне, були щасливі до того часу, аж поки не зустрілися зі мною, не покохали, не спробували розгадати за-

гадки кохання. Отже ж, чи не краще було б для нас розлучитись? Ми лишились би з вами щирими друзями, ви приходили б до мене, розповідали про Ірцю, говорили свої парадокси, полемізували з Фрезером, і я підтримувала б вас проти мого батька, що не згоден з вашими арґументами. Я торкнулась би долонями вашого обличчя, і ви сиділи б коло моїх ніг, але ми б ніколи більше не думали про кохання. Згодьтесь, що так було б краще?

Вер повчала:

— Вам, Серафікусе, треба було б одружитись. Узяти якусь скромну й хорошу дівчину, не вередливу й не примхливу, як я, і ви були б щасливі.

Серафікус в одчаї розгублено дивився на Вер.

— Але ж ви, Вер?

— Що ж я?

— А як же ви? І я без вас?

— Що ж із того, Серафікусе! Я знайду собі якогось іншого, а коли ваша дружина не буде дуже ревнива, я приходитиму іноді до вас пити чай, а то, бач, ви мені ніколи й склянки чаю не запропонували.

— Я не п'ю чаю, Вер. Розпалювати примус, іти за гасом... Я волію випити склянку води з цукром.

— Ну, от бачте, а то й чай питимете.

— Алеж я без вас...

— Звикнете і без мене. Адже у вас буде дружина.

Серафікус не уявляв собі, як він міг бути без Вер...

РОЗДІЛ XVI

Корвин підніс капелюха й вклонився Вер. Несподівана зустріч на цій далекій вулиці викликала в ньому підозру. Що вона тут робить, у цей час? Взявши на увагу обставини зустрічі й згадавши чутки, що зв'язували ім'я Вер та Серафікуса, Корвин був певен, що він не помиляється: Вер ішла від Комахи.

Спазма боляче перехопила йому горло, але він стримався. Щонайбайдужішим тоном він запитав:

— Ви дозволите піти з вами? Ви поспішаєте?

Вер допитливо окинула поглядом Корвина: здогадався, здогадується, говоритиме прикрості? Байдужий тон заспокоїв її.

— Прошу! Я цілком вільна й нікуди не кваплюся!

Вона хотіла додати: я гуляю, але не додала. В хистких випадках несподіваних зустрічей, як оця, можна заперечувати все, але не треба нічого стверджувати: кожне ствердження звучатиме двозначно. Було б дивно, коли б вона гуляла о цій годині в цій місцевості.

Корвин узяв її під руку. Торкнувшись її пальців, він спалахнув від бажання й ревнощів. Він міцно, до болю стиснув їй руку.

Збудження Корвинове передалося Вер. Раптом її охопив напад бурхливої п'янкої радости. Не знаючи сама чому, вона розсміялась, весело, рожево й безтурботно. Вона закинула голову назад, ніби підставляючи губи для поцілунку. Вона відчувала в собі молодий веселий хміль, і сміх її був той змисловий яскравий сміх, що завжди хвилював Корвина й доводив його до несамовитости.

Але він переміг себе. З урочистою церемонною чемністю, ховаючи за зовнішньою холодністю своє збудження, він запитав у Вер:

— Що ми виберемо? Кіно, каварню, до мене?

Вер вибрала каварню:

— В каварню, тільки в каварню. Я хочу їсти. Я голодна, як вовк, як вовчиця. Бійтеся, Корвине, в каварні я зможу з'їсти все, що там є. Ви повинні мені замовити: два пиріжки, один з м'ясом і один з капустою, одне тістечко з кремом і склянку кави.

Вона голодна!.. Кров приплила до обличчя в Корвина, і в очах його помутніло. Він ледве не тупнув ногою в роздратуванні. Мовчки непристойно подумки він вилаявся. В цю хвилину, лютіючи, як від образи, він ненавидів Вер.

Досі він сумнівався. Сьогоднішня зустріч нищила останні сумніви. Вер ішла від Комахи. А Комаха? Комаха ж?! Доктор Серафікус, дядя Пупс, до якого навіть маленька Ірця ставиться напівпрезирливо, напівіронічно?!.. Самолюбство Корвина було вражене.

Він почував, що його зрадили. Він, Корвин, **він** кохав Вер, і він, лише він, а не хто інший, тим паче цей безпредметний Доктор Серафікус, мав право на її кохання.

Корвин був певен своїх прав на Вер та її кохання. Він почував, що його обдурили.

Цей змисловий сміх, коли буяє кров, обіцяв йому **все:** тут, у каварні, на людях сміхом вона розкривала себе й свою нестримну хіть перед збудженим його бажанням.

Що він утратив і, втративши це, що він придбав? Може, Вер не надає жадного серйозного значення епізодові з Серафікусом, і в її взаєминах з ним, Корвиним, усе лишається незмінним? Чи вона тільки дурить його?

Він почав з напівзапитання, напівствердження:

— Здається, нашого серафічного циклопа нарешті приборкано?

Він намацував ґрунт. Він хотів вести розмову в тонах легкої буфонади, але не втримався й жартівливо розпочату фразу закінчив уїдливістю:

— Отже, я мушу з покорою чекати на свою чергу?

Уїдлива гіркість репліки краще підкреслювала його двозначне становище між Вер та Комахою.

Вер кинула холоднувато:

— Авжеж, що так!

Уїдливість на уїдливість, — вони могли б розпочати гру. Відповідаючи уїдливістю, жінка йде назустріч. Вона йде на змагання, — отже, шанси в змагунів однакові. Але холодна байдужість загрожувала. Звідкіля знати: може, епізод з Комахою це й не така вже побіжна примха, як йому здається?!

У Вер був чудесний апетит: з'ївши два пиріжки, вона попросила ще третій.

Вона сиділа, закинувши ногу на ногу, розхитуючи кінчик черевика. Ритмічне коливання ноги дратувало Корвина.

— Ви ж не кохаєте Комахи, Вер! Ви лише експериментуєте!

— Лишайтесь дотепним, Корвин, коли хочете зберегти рівновагу.

— У вас особлива манера знущатися з людей, дарма що людина, з якої ви знущаєтесь, почуває себе нещасною.

— Ви хочете викликати до себе жалість, Корвин, але майте на увазі, що в коханні це гра з крапленими картами. Це не статечна гра.

— Я люблю вас, Вер.

— Уникайте банальностей, Корвин. Я вже попереджала вас щодо цього. Після того, як вас піймали на нечесній грі, ви робите ставку на банальність. Вам не слід було розпочинати цієї роз-

мови, коли ви не передбачали заздалегідь, що ви переможете.

Та Корвин даремно скаржився, нарікав, обурювався. В його взаєминах з Вер усе лишилося незмінним. Вер володіла чудесною, надзвичайною здатністю робити те, що вона хотіла робити, ні на кого і ні на що не зважаючи, і тим часом підтримувати з кожним незмінно рівні й лагідні стосунки.

Вона обстоювала свою незалежність і вичитувала Корвинові:

— Мене ви дивуєте, Корвине! Я вас любила й люблю, але навіщо поспішати, коли все вирішено наперед? Я не розумію, чого ви хвилюєтесь? Ви, здається, починаєте забувати про те, що я вам казала з самого початку: кохання буде тільки тоді небайдужим, коли кінець кохання обернути на його початок...

В їх взаєминах усе лишилось незмінним. Вони підтримували короткі взаємини давніх коханців, що протягом років звикли один до одного. Він ішов до неї, вона йшла до нього. Вони поверталися вдвох з концертів і з театру. Вони не говорили двозначностей лише тому, що найхиткіші й найдвозначніші речі називали своїми іменами. Коли б Корвин міг викинути у себе з голови прикру думку про Серафікуса, він міг би гадати, що Серафікус для Вер не існував зовсім.

Вер попереджала Корвина:

— Ви будете в неділю в Домкомбуді на концерті Сеговія? Я піду на концерт із Комахою! Приходьте!

В антракті Корвин підійшов до Вер. Він поцілував руку й подивився їй у вічі. Як завжди, Корвин впливав на Вер хвилюючи. Вер знизила голос, і вони почали жваво розмовляти.

Комаха був зайвий. Він одійшов убік, щоб не здаватись нескромним, і зробив вигляд, що з цікавістю розглядає натовп.

Після концерту, коли Комаха підвівся, щоб іти за одежею і запитав у Вер, що вона хоче: піти повечеряти чи просто поїде додому, — Вер відповіла:

— Мене проводить додому Корвин. Ми вже домовилися з ним. Я не хочу турбувати вас, докторе, вам не по дорозі. Ви не виспитесь і втратите завтрішній ранок для праці. Тут багато знайомих, знайдіть собі попутницю.

Комаха неґативно хитає головою.

— Не маєте бажання йти з кимсь іншим? Що ж! Підете додому й ляжете спати. Ще не пізно.

І через голови публіки Вер гукає до Корвина:

— Ось ви де, Корвине. Підіть з доктором, візьміть моє пальто.

Простягаючи руку Комасі, Вер каже:

— Завтра ввечорі можете завітати до мене.

Вер удає, що не помічає розгублености Комахи й його одчаю. За цілий вечір він досить набрид їй, вона воліє повертатись додому не з ним, а з Корвиним.

... Додому?

Ви не вірите в це, докторе? Вам прикро, що вас викинено, як ганчірку, і не вам, не вам, а Корвинові віддано перевагу? Ви почуваєте себе знищеним. Світ перестав існувати для вас.

Витриманости, витриманости більше, Серафікусе. Призвичайтесь бути витриманим і байдужим. Промовчте. Не показуйте ніколи, що ви в агонії одчаю. Хіба ви хочете, щоб Вер подивилась на вас холодним поглядом і прикре почуття лишилося в неї від концерту, на який ви пішли вдвох? Ви ж раділи, що зможете цілий вечір — цілий вечір!.. — просидіти з нею поруч, а тепер, не стримавшись, ви зіпсуєте все.

Так, так! Тільки не це! Не це! Ви не хочете зробити прикрости Вер. Ви все заховаєте в середині себе, замкнетесь у собі, — ви ж не хочете,

щоб Вер була незадоволена з вас. Ви цього не хочете. Ви будете терплячіший від верблюда. Ви мовчки годуватиметеся з пустельних колючок. Ви слухняно, з покорою зробите так, як вам накаже зробити Вер.

Вер так звикла до вашої мовчазної слухняности, що навіть запитувала вас:

— Невже, докторе, ви ніколи не ревнуєте?

Сьогодні проводжає її додому Корвин. Додому?

Ви страждаєте від сумнівів, Серафікусе? Sursum corda! Серафікусе! Sursum corda! Вище серця! Excelsior! Бадьоріш! Мужности більше, Серафікусе! Киньте гадати будь-що, докторе! Ви ж не підете, Серафікусе, порожніми пустельними нічними вулицями, розміченими плямами ліхтарів, слідом за Вер і Корвиним, затримуючись на віддалі, стежачи за ними, за їхнім кроком повторюючи крок? Ви ж досить вихована людина, щоб не зробити цього, досить коректна, витримана й культурна?

Ви зідхаєте, Серафікусе: кохання для вас надто важкий тягар, який вам не піднести? Чи не тому ви так довго й уникали кохання, що не сподівались на свої сили?

Є різні способи кохання: можна в коханні кохати лише себе, можна кохати своє кохання до жінки і можна, нарешті, кохати не себе й не своє кохання, а лише ту, яку кохаєш. А ви, Серафікусе, як кохаєте ви? Чи кохаєте ви себе, чи, може, в пориві піднесеного самозаперечення ви кохаєте Вер, тільки Вер, усе віддавши їй, для себе не лишивши нічого? Вас тішить думка, що ви кохаєте не себе, а Вер? Отже, пишаєтеся, Серафікусе, що в коханні ви плекаєте й пестите вибачливе почуття самовідданости?

Навчіться з покорою й вдячністю приймати нещедрі подарунки Вер: це дано вам, а це віддано іншим... Найгірше почуття в коханні це заздрість.

Не кладіть ніколи на вагівницю даного вам і відданого іншим.

Другого дня, ласкаво зустрівши Комаху, Вер казала:

— Ви знаєте, вчора ввечорі після концерту я ще довго працювала й багато встигла перекласти. Корвин був по дорозі якийсь нудний, і я жалкувала, що пішла з ним.

Ви щасливі, Серафікусе?!

Ви бачите, Серафікусе, ви зовсім даремно псували собі настрій вчора, як і третього дня, як і на тому тижні. У вас кепська вдача, неможливий характер. Як і завжди, так і в коханні ви поводитеся прикро й безглуздо. Не будете ж ви, Серафікусе, незадоволені з того, що окрім вас Вер хоче бачити ще й інших людей і розмовляти ще де з ким, окрім вас? Ваше незадоволення й ваші претенсії безглузді, визнайте це, Серафікусе! Тепер ви спокійні й щасливі?

Ні? Вас цікавить питання, коли Вер умовилася зустрітись із Корвиним?

Серафікус прощається з Вер і питає:

— Ми побачимося завтра?

— Ні, завтра мені ніколи! Коли ви не зайняті, то післязавтра.

Ви пішли, Серафікусе. А Вер, лишившись насамоті, візьме трубку, щоб подзвонити до Корвина:

— Ви дома, Корвине? Який у вас сьогодні настрій? Вчора ви були неможливий! Ви зараз вільні? Приходьте до мене. Абож ні, у вас нікого немає? Мені обридло сидіти в хаті, я піду до вас.

Утворивши такі взаємини з Комахою й Корвиним, поставивши себе між тим і тим, Вер несвідомо для себе задовольняла свою пристрасть до потворного, до »навпаки«.

Ніщо не заважало їй віддатись, і саме через те не віддатись набуло для неї особливої вибагливої гостроти, що хвилювала її химерною ускладне-

ністю ситуації. Вона бажала віддатись і не віддавалась. Приготування до пристрасти можуть заступити саму пристрасть, надто коли надавати пристрасті особливого значення.

Не можна жити в становищі перманентної гарячки, в постійній 39-тиступневій температурі, коли кохання агонізує. Комаха жив із цим повсякчасним почуттям кохання, що агонізує. Від постійного чекання він божеволів. Він, власне, не ревнував, але його стомлювало чекання моменту, коли Вер йому скаже:

— Кінець!..

Кохання пригнічувало Комаху. Він іноді скаржився:

— Коли б ви знали, Вер, як тяжко вас кохати.

— Коли вам тяжко, то йдіть.

Та попри все він знав, що не піде. Утворилося чарівне коло, з якого не було виходу: почуття тягару викликало бажання звільнитись, але досить було з'явитись у нього цій думці, як його охоплював жах перед уявою, що це може здійснитись: він надто кохає Вер, щоб у нього вистачило сил піти від неї.

Він часто говорив Вер, що для нього життя без неї — то пустеля, бож він її так любить, а з нею це так само безнадія, і саме тому, що він її надто любить. Він часто говорив це Вер, і ця розмова швидко обридала їй. Вона починала позіхати.

— Ви б ішли вже, мабуть, Серафікусе. Приходьте краще якось цими днями.

РОЗДІЛ XVII

На третій поверх свого помешкання Тася війшла легкими, але замисленими кроками, думаючи про своє, ані про що не думаючи, — взяла ключ, покладений коло ґрат східців в умовленому місці на випадок, коли б прийшов хтось із близьких товаришів, у пітьмі довго шукала коло дверей рукою, щоб потрапити на замочну дірку.

Коли ввійшла в кімнату й запалила світло, все в кімнаті здалось їй чужим, непривітним, ніби вона вперше звернула на це увагу, і побіжна іронічна усмішка промайнула по обличчі:

— Тобі все ніколи!

Хотілося лягти й полежати; тим часом бльокнот нагадував, що треба зараз же сісти за стіл і почати опрацьовувати побіжні нотатки чернетки протокола сьогоднішніх зборів у Спілці.

Од »ніколи«, що розподілялось між бажанням спочити й нотатками в бльокноті, треба було вирвати час для всього того, що інакше могло бути розтлумачене як звичайна недбайлива й неуважна неохайність. Змагаючися з »ніколи« за охайність, Тася швидко прибрала ліжко, стіл, один і другий, книжки, етажерку, витерла куряву з стільців і полила фікуси.

Тоді сіла на стілець, склала руки на колінах і стомлено поринула в бездумну мить: дрімотна втішна мить хвилинного побіжного спочинку.

— Швидше, Тасю! Швидше!

Помити руки, що після прибирання пахнуть ганчіркою, й сідати за стіл... Готуючи до завтра протокол, вона працювала ретельно й уважно, змагаючися знов таки з тим самим повсякчасним

»ніколи« за охайну чіткість дбайливо продуманих тез кожного часто сумбурного випадкового виступу, де крапля думок була розведена океанами води. Щоб цього уникнути, доводилося працювати багато й заглиблено. Промовці завжди були їй вдячні. Вона допомагала їм зрозуміти власні думки, те, що вони хотіли сказати під час свого виступу.

Попрацювавши години півтори, вона піймала себе на думці про ранкову подію, за яку в денній метушні вона була зовсім забула...

Це про трамвайну зустріч!.. Увійшовши в вагон, щоб їхати на працю до Спілки, вона сіла на лавочку проти великого важкого чоловіка з чотирикутною головою, у причавлутому капелюсі, з портфелем, набитим книжками. Якось, коли вона ще не встигла сісти й вдивитись, у неї мимоволі імпульсивно вирвалось:

— А це — ви, професоре Комаха!

Так ніби не десять років минуло з їхнього знайомства, а лише вчора вони ще бачились востаннє.

Комаха поволі оглянув її й поволі відповів:

— А ви Тася, тобто Тетяна Сергіївна, тобто ні... Тобто так. Я ж знаю. Мені казав за вас Корвин, що ви знов у Києві. Вам так само він казав про мене...

Вони розмовляли, власне кажучи, вперше, хоч знали один одного вже давно, бодай Комасі треба було принаймні десять років призвичаюватись, щоб звикнути до думки, що вони — він і Тася — знайомі один з одним і, звикши, тепер уперше розмовляти, як належить добрим і хорошим давнім друзям...

А оце ввечорі на Тасю набігли спомини, а зі споминами прийшов гострий біль. Був Комаха той самий, що й колись, і був він відмінний: трохи нібито вільніший, простіший, звичайніший. Тася згадувала...

Спогадів слід уникати, бо слід уникати жалю. Боячися нападу гострої нудьги й споминів про те, що здавалось уже схованим назавжди, вона згасила світло й хутко роздяглась у пітьмі. Та лігши в ліжко, заснути не змогла. Уривками тяглися непотрібні й випадкові метушливі думки; в нічній пітьмі думки можуть шамротіти, шарудіти, як речі й тварини, як сухе гілля, як пантофлі, шафи, що тріскають, як просо, що його пересипають, як миші. Щоб знищити обридливу шамотню, думок, Тася почала рахувати, шепочучи губами, але цього разу випробуваний спосіб не допоміг. Покрутившися на ліжку з годину, Тася знов запалила світло й сіла за стіл працювати.

* * *

Доктор Серафікус звик писати листи до Вер, але їх не одсилав. Власне, це були не листи, а короткі випадкові побіжні нотатки.

Серафікус не вмів розмовляти з Вер. В історії виховання його почуттів, сантиментальній історії його любовного виховання, в історії його кохання до Вер він не досяг тієї межі, щоб призвичаїтись говорити їй те, що йому хотілося сказати.

Серафікус записував те, що він сказав би Вер. Записуючи свої уявлені розмови з нею, розмови на самоті з собою, він ховав ці свої нотатки десь між паперами і ніколи не читав їх Вер і не перечитував сам. Це були безмовні діялоги, де брала участь тільки одна особа, діялоги, що оберталися на монологи, це були письмовні монологи Серафікуса себе з собою, ніби з Вер.

* * *

— Вер! Що я повинен зробити, щоб ти була... Я хотів сказати: МОЯ, потім: НІЧИЯ?! Але я знаю, все це неможливо... Я спитаю інакше: що я пови-

нен зробити, щоб ти хотіла, щоб я був твій?.. Чи ти й цього не хочеш? Алеж усе таки: що я повинен зробити, щоб ти захотіла, щоб я був твій? Я ладен зробити все.

— Кінець-кінцем, коли жінка для чоловіка є жінка, то це для мене лише ти. Ти, здається, ніколи не ревнуєш мене. Принаймні, мені так здається. У мене є своєрідне почуття: я ревную сам себе. Коли мені доводиться зустрінутись і розмовляти з якоюсь жінкою, в мені прокидається почуття ревнощів. Я ревную себе до інших жінок глибоко й боляче: я не хочу, щоб я бачився й розмовляв з будь-якою іншою жінкою, окрім тебе.

— Я пожадливий, Вер. Мені і в коханні треба багато. Про це я тобі казав під час нашої розмови в каварні: мені потрібна не одна жінка й не три, і не тисяча, не тисяча й три жінок, щоб наситити мою згагу. Мені потрібні всі. В усьому, навіть у бажаннях, я прагну монументальности: книжки, що я їх пишу — товсті томи, серії томів. Щоб написати розвідку, мені потрібні тисячі сторінок. Я мислю тисячоліттями. Хронологія й історія обмежують обрії. Вічність для мене реальніша, ніж століття. Чи не тому я й досліджую міти й казки?

— Мені б не в кімнаті сидіти, зігнувши своє велике тіло над столом, а, як дід мій, бородатий мужик, ходити за плугом, орючи лани й перелоги. В сорочці брудній, напружуючи м'язи, відчуваючи вогкість землі, п'яніти від весняного запаху землі, що збуджує, як жінка.

— З усіх жінок на світі існуєш лише ти. Всі інші для мене відсутні. Ти одна й єдина, що єсть, і, разом з тим, тебе нема. У мене від зустрічей з тобою лишається почуття нереальности. Коли ти підеш від мене і, провівши і попрощавшись з тобою, я повертаюсь до себе, у свою кімнату, де тількищо була ти, я не можу примусити себе повірити, що ти справді була тут. Може це через те,

що ти буваєш надто рідко і надто мало? Чекання на тебе розтягується на години, дні, доби, тижні: моє почуття до тебе це повсякчасне почуття ненасичености.

— У мене нема жадного бажання зустрічатися з кимсь — чоловіком чи жінкою, однаково — окрім тебе. Моя звичка до самоти, вироблена протягом десятиліть, замкнула в цю самоту ще й тебе.

— Усе, що я є, є ти. Я не існую. Існуєш ти. Я існую тобою. У мене два бажання: одне, — зникнути в тобі — і друге — віддати тобі всього себе.

— Яке важке почуття — кохання. Не знаю, можливо, що тут винна моя вдача, але кохання приходить у болі й через біль.

— На кого я мушу нарікати: на себе чи на тебе, Вер? О, коли б ти захотіла мені сказати: НАЗАВЖДИ. Мені здається, що я ніколи не зрадив би тебе і ніколи не захотів би подивитись на іншу.

— Мені було б дуже прикро, коли б те, що я кажу тобі, казали десятки до мене й десятки після мене. Я кохаю тебе, Вер, і мені здається, що те, що я кажу, ніколи ніхто не казав і ніколи ніхто не відчував нічого подібного.

— Ти недосяжна, Вер. Я майже щодня бачу тебе у сні, але я ніколи не зустрічаюся з тобою. Ти була і ти пішла, і я, у стурбованому бажанні й сподіванні зустрітися з тобою, іду, біжу, шукаю, розпитую, турбуюсь, кидаюсь із одного місця в інше, — і ніколи з тобою не зустрічаюсь.

* * *

Інші нотатки Комахи були подібні. Чи варт їх наводити? Він мав рацію, коли ховав їх і не показував їх Вер. Вер посміхнулась би абож просто відклала б убік і сказала:

— Я прочитаю їх якось.

У тому, що говорив Серафікус, не було нічого надзвичайного, що дивувало б.

Комаха страждав.

Вер! Вер! Вер!.. Він не жив своїм життям, він жив уявленим життям, і це уявлене життя, яким він жив, було життям Вер. Для себе, щоб жити, у нього лишалося тільки одне: думки про Вер, і сни, що в них він прагнув бачити і ніколи не бачив Вер!..

Кінець першої частини

ДОКТОР СЕРАФІКУС

БЕДЕКЕР ДО РОМАНУ

1

ДОРОБОК Друковані досі речі В. Домонтовича — романи »Дівчинка з ведмедиком« (1928) і »Без ґрунту« (друкований частинами по різних журналах 1943—1947), а також новелі, з яких помітніші »Відьма«, »Курортна пригода«, »Без назви«, »Емальована миска«, цикл »На засланні«, »Пімста«, »Апостоли«, »Розмови Екеґартові з Карлом Ґоцці«, »Приборканий гайдамака«. Тематика цих речей дуже обширна, охоплює, крім подій сучасного українського життя, різні моменти з історії України, а так само Західньої Европи (»Розмови«) і навіть евангелічні (»Апостоли«).

2

АТМОСФЕРА Народжена 1917 нова міська інтеліґенція потребувала нової літератури, потребувала книжки, що її можна було читати. Ця інтеліґенція не хотіла вже захоплюватися тим, чим захоплювалася сільська передреволюційна інтеліґенція. »Під тихими вербами« Б. Грінченка не задовольняли нового читача. З цих причин і в цьому аспекті була задумана серія нової белетристики у видавництві »Сяйво«, що його очолював П. І. Комендант. У цій серії з'явилися »Чебрець-зілля« Наталі Романович-Ткаченко, »Недуга« Євг. Плужника, »Донна Анна« Гр. Брасюка. Для цієї ж серії була написана »Дівчинка з ведмедиком« В. Домонтовича, що нею автор дебютував.

Поза цією серією у виданні »Книгоспілки« вийшло »Місто« Валеріяна Підмогильного, перша в 20-х роках спроба роману в бальзаківскому стилі.

»Місто« мало успіх у критики, »Дівчинка з ведмедиком« — у читача. Попри свою незавершеність, це був твір, що його новий читач нарешті волів читати, щоб читати, це був літературно прийнятний для читача твір. Надиханий успіхом, сповнений видавничих сподіванок, П. Комендант замовив авторові для »Сяйва« другу річ. Так

1929 був написаний »Доктор Серафікус«, який, однак, уже не побачив тоді світу, бо діяльність приватних видавництв, у тому й »Сяйва«, з кінцем НЕПу була припинена.

3

ІДЕЯ Як зазначає автор у своєму вступному слові, він розглядає публікацію першої частини »Доктора Серафікуса« в цьому виданні 1947 — за двадцять років після його написання — як публікацію історично-літературного характеру. Сьогодні, мовляв, цей твір став уже »документом часу«, »архівною пам'яткою«. Цьому твердженню не можна відмовити певного сенсу. Твір справді належить іншій добі, коли до літератури і читач, і критика ставили інші вимоги, ніж сьогодні. Однак, не можна відмовити рації і тим словам, що ними автор супроводив надрукування розділу з »Доктора Серафікуса« в »Рідному Слові« 1946: мовляв, перечитуючи свій твір знову по двадцятьох роках, він вхопив у ньому тенденції, які просякли цей твір поза раціональною увагою авторовою. В постаті головного героя роману, вченого Комахи, автор витворив образ »технічної людини«, »функціональної людини«, людини ізольованої технічної функції. Він — як він це твердить — витворив образ людини, якою стає вона в наш організований вік, у вік панування абсолютної техніки, в часах універсальної індустріялізованости людського суспільства. Комаха — за підсвідомим задумом автора — людина, що виконує одну функцію, розкручує ґвинт на конвайєрі, і поза цим світ для нього не існує.

Автор малює процес психологічного виходу ізольованої людини із світу »я« в світ »не-я«. Момент переходу від »я« до »ти« — переважна і, либонь, виключна тема »Доктора Серафікуса«. Три жінки — три етапи цього переходу: Ірця, Тася, Вер, при чому етап другий відбувається ретроспективно, в спогаді.

Читач, у своїх літературних смаках вихований »під тихими вербами«, не знаходячи в романі В. Домонтовича ні ні верб, ні соловейка, ні вишневого з перелазом садка, ні традиційного жесту, яким парубок з кобзою загортає дівчину в свиту, ладен кожний »позавишневосадковий« опис сприймати як святотатство. А тим часом автор лише цілком точно витримує с е р а ф і ч н и й характер свого героя. Доктор Серафікус у діялогу з Вер говорить про любов технічною мовою ізольованого мислителя. Він мислить і висловлюється категоріями, вичитаними ним у філософів-платоніків. Він наводить цитати з Платонового »Бенкету«, і саме ту, де античний філософ доходить до

найвищої точки свого морального патосу, свого ствердження »Афродіти уранії«, »небесної любови«, і обурення супроти »Афродіти пандемос«, земного, плотського кохання. Розділ, де Комаха-Серафікус говорить про своє кохання Вер, це теж ніщо інше як точне відтворення тексту з »Еннеад« Плотіна.

Немає сумніву, кожний перехід від одного способу трактувати ту саму тему до іншого викликає протест з боку читача, що звик тільки до традиційного способу трактування. Та хід літературного процесу має свої закони, і ні читач, ні автор, ні критик не можуть зневажати їх. Це було б »антиреалістично«, коли б міський Комаха про свою любов говорив мовою народнопісенної лірики. Вона чужа йому, він не знає її. Вишневий садок заступлено пляжем, грінченківський герой ходив у свиті, новітній — у купелевих плавках.

4

МАТЕРІЯ У читача »Доктора Серафікуса« створюється відчуття композиційного різнобою. Здається, що роман механічно складено з окремих частин, написаних в різний час, у різних манерах і, можливо, навіть у різних настроях. Не треба великої літературної досвідчености, щоб помітити, як слабо, начебто тільки з якогось примусу ззовні пов'язано між собою ці окремі нерівні розміром і нерівні порціями вкладеного автором темпераменту, частини. Одні з них, широко задумані і гідно розгорнені, позначено гостротою вислову, дотепністю спостережень, назнаменовано справжнім хистом. Інші — ніби виниклі з раптового, моментального, можливо, побаченого уві сні образу — були записані рвучно, похапцем, а деталі при основному образі так і лишились нерозробленими, допасованими нашвидку, з незведеними докупи кінцями — так, що навіть у двох поруч реченнях оповіді не узгіднено минулий час із теперішнім. А ще інші частини мають вигляд взагалі написаних з обов'язку, з єдиною метою заповнити прогалини між основними частинами.

Можливо, причиною цієї композиційної незв'язности була авторова недосвідченість? Припущення цілком природне, тим більше, що в наступній чергою великій своїй речі — »Без ґрунту« — і в новелях автор досягає більшої композиційної єдности, принаймні втримується меншебільше в одній манері, зокрема в тій, що її В. Державин визначає як стиль схематизму. Та від того не менш ми схильні думати, що йшлося тут, у »Серафікусі«, не про недосконалість авторову в умінні р о з р і з н я т и окремі

манери письма і в умінні композиційно задумати твір, а про щось цілком протилежне: про недосконалість авторову в умінні зробити речовистим своє видиво, видиво цілком відмінного — з погляду стилю взагалі і з погляду композиції спеціяльно — літературного твору, цілком відмінного від того, що доти знала українська белетристика. З усією ймовірністю можна тепер сказати, що тут ішлося про нову сторінку в історії українського роману. Ми постараємося простежити це в нашій короткій аналізі »Серафікуса«, його загального композиційного задуму і сукупности літературних засобів, ужитих у ньому.

Але розглянемо насамперед ці манери, що з них зіткано матерію роману, окремо.

5

МАНЕРИ Їх можна розподілити на дві основні групи: такі, що об'єктивізують, максимально узагальнюють відтворюваний образ, і такі, що його конкретизують, роблять образ одноразовим, винятковим. Ми далі побачимо, що з цих різних манер письма поступово виробляється одна, сказати б: діялектична манера, що в ній доведена до межі об'єктивізація образу непомітним скоком переходить у свою протилежність, стає засобом уявнення саме цього, не іншого — виняткового, неповторного образу. Тим часом цей спосіб ще перебуває на рівних правах з іншими в »Серафікусі«, де загалом не віддано переваги ані одному, де відбувається ввесь час боротьба різних манер і з них перемагає по черзі то та, то та.

До першої групи засобів виразности — об'єктивізуючих, схематизуючих, — належить звичайне узагальнення, так би мовити, узагальнення першого ступеня: »великі й круглі фонтанні мушлі«. До такого узагальнення, що подає тільки родові, розраховані на раціональне сприйняття і ні в якому разі не на очевисту видимість властивості образу, автор, треба це зазначити, вдається досить рідко. Вони служать йому отим невтральним цементом, що споює між собою частини, конструйовані засобами багатшими і образністю складнішою — це ніби між двома валами інтенсивнішого образотворення маленькі творчі павзи, в яких образність дорівнює майже нулеві, павзи, від яких, зрештою не вільний жаден з письменників. Ось інша манера, цієї ж групи, але з вищим градусом образности, манера, що її автор вживає куди частіше — манера ритмічного ступенування гострих об'єктивних визначень: »Між ними лежала пустеля, ізольованість порожнечі, замкненість

пітьми, безмежність просторонеи«. Це чистої води літературне барокко, і тут ритм раз-у-раз перетворюється на ритм голих формалістичних повторів, як і належиться бароккові, найформалістичнішому із стилів: »Те, що він стверджував, він обґрунтовував. Він не висловлював необґрунтованих тверджень«. Очевидна річ, ми жадною мірою не маємо наміру ставити під сумнів літературних вартостей бароккового стилю в його чистому вигляді або в принциповому поєднанні з якимсь іншим, вартостей того, наприклад, експресіоністичного барокко, яке визначає переважну більшість творів Косача. Отже, тут ми вказуємо на барокко лише як на один із складових елементів роману, дуже важливий — з нього бо саме і буде створено пізніше ґрунт для того стилю авторового, визначенного нами вище умовною назвою діялектичного, — але в »Серафікусі« ще невирішальний, він бо тут легко надається на різні перетворення, які, зрештою, проробляє і сам автор, запроваджуючи поруч елементи іншородні.

Нарешті, до цієї групи манер слід віднести й ті точені речення, що мають вигляд майже афористичний: »Коли б люди не бачили снів, може, вони ніколи не довідались би про те, що існує«, або: »Кожне „сьогодні" визначає не тільки прийдешнє, але й минуле«, або: »Він був більший і цікавіший од своїх приміткових студій і свого приміткового існування, але сумлінна працьовитість і тягар приміткової традиції були більші за нього«, або: »Втеча Комахи визначила його долю. Йому не слід було тікати, якщо він хотів уникнути своєї долі« — хоча в цих афоризмах (особливо це слідно в останньому прикладі) виразно видно, як бореться один спосіб із другим, як раз-у-раз перед автором виникає спокуса вийти з узагальнюючої обов'язковости образу в парадокс, тобто — в конкретний, неповторний »випадок«.

І от друга група виразних засобів, група конкретизуюча. Її творять образи моментальні, разючі своєю раптовістю: »вози — — здригались на бруку вулиці«; »сонячні плями тремтіли на доріжках«; »рожевоголовий пупс«; »біляві плями« (в пам'яті); »у повітрі пахло курявою й піднем« (де абстрактне »південь« надзвичайно уявнюється в запахові куряви); навіть — »жовтуватий гармидер« (зоровий і звуковий образ разом). Або ось, наприклад, перший вихід Корвина: »— — високий і тонкий, подібний на розкриті ножиці, з гострим, як у Гоголя, носом, перебігаючи повз скверик — —« і т. д. Тут варто прихилити нашу увагу до образної системи експресіоністичного роману (в його канонічному німецькому вигляді), поетика якого перебуває в тісному зв'язку з цією гоголівською галюцинаційністю образу (»подібний на розкриті ножиці«).

Невеличка виразна сцена з роману Ґустава Майрінка »Ґолем« (у в'язниці): »Запитаний щось зневажливо промурмотів, попорпався в своєму сіннику, витяг звідти аркуш чорного паперу й поклав на підлогу. Тоді струсив на нього з глечика трохи води, схилився навколішки і, видивляючись на нього як у дзеркало, розчесав собі пальцями волосся на лобі. Потому він висушив папір з ніжною турбою і знову заховав під нари«. Або образ із Казімірових Едшмідових »Примарних пригод двірського радника Брюстляйна«, де наприкінці першого перетворення героя жінка підходить до іншої жінки, яку ненавидить, і гострими алмазами перснів на обох своїх руках проводить їй по обличчі згори донизу, розтинаючи шкіру »як ножами«. В експресіоністичному романі ця раптова образність є абсолютно невід'ємним складником, вона бо уречевлює маячню, що її являє собою цілість, робить, її завжди індивідуальною. Цей нахил до експресіоністичної індивідуалізації образу в цілій тканині »Серафікуса« відограє рівнорядно важливу ролю поруч — чи, точніше: навпроти — нахилу до абстрагізованого узагальнення, і, вилучений окремо, він визначить пізніше такі, наприклад, шедеври В. Домонтовичевого письма, як »Апостоли«. Тим часом відмітимо його тільки.

Виразний розклад оповідної манери на два чітко окреслені й поставлені один супроти одного образні елементи видно в досить часто застосовуваному від автора способі рівнобіжного, внутрішньою потребою не викликаного чергування дії і оповіді, яка є ніби поясненням до дії. Наприклад, Ірця сумнівається в людськості Комахи: »— Не може бути! — сказала роздратована Ірця і тупнула ногою«, і негайно ж слідом за тим: »Вона заперечувала людську істоту Комахи, заперечувала рішуче й категорично«. За зовнішньою структурою тут одне нібито повинно доповнювати друге, але насправді і те, і те існує в різних сферах, рівнобіжно, а схрестившись, творить тільки образну тавтологію, нічого більше. Виразно впадають в око олійні озерця на поверхні води з якою вони сполучені лише механічно. І саме тому цей спосіб слід віднести до другої групи, тут бо конкретизуюча манера існує абсолютно віддільно від абстрагізуючої.

6

РИТМ ФАНТАСМАГОРІЇ

Таким чином, мавши це, бодай загальне уявлення про групи образного виразу В. Домонтовича в »Серафікусі«, ми можемо точніше окреслити ту його манеру, яка не виступає тут іще в повному своєму розвороті, яку

ми — повторимо ще раз це визначення — назвали діялектичною і яку можна б назвати також синтезуючою. Ця бо манера сполучає основні авторові способи письма, намічені в »Серафікусі«, і створює певну органічну цілість, де бароккова манера, через спосіб нагнітання ритмічних окрас, непомітно робить скок у разючу експресіоністичну конкретність: у принципово індивідуалізований образ. Ось цей спосіб нагнітання, що виводить до одноразовости образу: »Тепер несподівано для нього прокинулось незнане досі бажання, бажання — мати дитину! Можливо, воно ніколи б не постало в ньому, коли б не виявилося так ясно і різко в примарах баченого сну. Сон розбуркав те, що досі було притуплене, сховане в глибинах його істоти! Сон підказав бажання, перетворивши його уже на заздалегідь завершене переживання«. Усе, що доти в'язалося з уявленням про Комаху, через цю оповідь про його сон раптом оформлюється у вражаючу думку: цей Комаха хоче мати дитину! (der Комаха замість ein Herr Комаха.) Але це ще досить тривіяльно, порівнюючи з такими зразками цієї манери: »Примітки були прапором його наукових студій. Примітки виправдували сенс його розвідок. Здавалось, він писав статті не для того, щоб розробити якунебудь наукову проблему, а тільки для того, щоб, деталізуючи, тішити себе накопиченням приміток«, або далі, про інших учених того періоду: »Коментаторство ставало ідеалом дослідження. Текст розпорошувався. Він продовжував існувати тільки як формальний привід для призбирування приміток. Поважність наукового досліду визначалась дріб'язковістю досліджуваної теми«.

Наведемо тут поруч зразок з »Без ґрунту«, збудований на цій манері нагнітання, щоб наочно переконатися в дійовості її виразних засобів — у тому, як динамізація барокко призводить до неповторного образу: »Між кухарем та господарем зчинилася правдива суперечка спочатку щодо вибору страв, тоді щодо їх послідовности. Кожен з них обстоював свою думку. Суперечка розпалювалась. Вони перейшли на вірменську мову. Я досить розбирав вірменську мову для того, щоб зрозуміти, що вони дійшли до вищої міри ажіотажу, і суперечка між ними оберталася сваркою. Вони вже не розмовляли. Вони загрожували. Вічі палали ненавистю й гнівом. Здавалося, ось-ось, і вони вчепляться один в одного й схоплять один одного за груди — — І раптом усе вщухло. Кухар і господар дійшли згоди. Заклопотаний кухар швиденько почвалав на кухню, а господар, лагідно просяявши й витираючи серветкою спітніле чоло, почав люб'язно доповідати нам про те, що буде приготоване для нас на кухні і що, на його думку, нам слід було б пити з вин, які є в нього«.

Дивне враження справляє цей спосіб письма! З цілком, здавалось би, раціонально організованих конструкцій, в яких, якщо кожну з них узяти окремо, ніщо не перечить нашому логічному почуттю і ніщо не виходить за його межі, поступово, мірою нагнітання, разом і вкупі з якимсь дедалі абсолютніше загострюваним оточенням — лоб вірменина — кропіткі пальці й короткий зір ізольованого вченого — являється й дедалі зростає відчуття чогось віднесеного, що давить на нашу уяву, розпирає її, надає їй змогу бачити невидиме, конкретизувати фантасмагорію, окреслювати безмежність. Якась абсолютна іраціональна величина, якесь „π , що з кожним наступним своїм виточненням набуває щораз більшої ваговитости і, водночас, щораз більше втрачає вагу й матеріяльність, стає реально вигаданим, речовисто уявним, дотекливо безмежним: 3,1415826525... щось, як гоголівський »Ніс«, що є носом колезького асесора Ковальова і, разом з тим, якоюсь абсолютною істотою, якій нема жадних окреслень у підручниках біології, але екзистенція якої є безумовна, точно вловна, жаска своєю речовистістю реалія. Ця надзвичайна манера письма, при дальшому її послідовному досконаленні, могла б стати цілком своєрідним літературним стилем, при чому вона не обов'язково в усьому б покривалася з німецьким експресіоністичним стилем, бо в літературних процесах різних народів і різних індивідуальностей, попри всю схожість мистецьких світоглядів і зовнішніх формальних засобів, завжди вирішує все таки якась істотна різниця внутрішньої форми.

Тим часом бачимо, що в »Серафікусі« ця манера не стала стилем. Діють різні манері в сукупності, в загальній композиції, яка є засобом всебічно виявити і розгорнути образ головного героя.

7

КОМПОЗИЦІЯ Цей образ розвивається так:

Маленька сцена: образ Комахи-Серафікуса в контрасті з дитиною (порівняльний опис): »З людьми Комаха ніяковий, стриманий і мовчазливий. З Ірцею він балакучий і веселий. З Ірцею він навіть жартує і бавиться, чого в інших випадках од нього аж ніяк не можна було б сподіватись«. Конкретний образ, який ближче окреслює Комаху: »Він розглядав її згори вниз крізь лінзи своїх окулярів«. Дальша конкретизація, що відбувається поступово, простим перечисленням: »Вона — — досить довго розглядала Комаху, його обличчя, вбрання, руки, довгі ноги й великі черевики«. Далі: »Вона ще раз поглянула на нього, великого, гучноголосого й чудного. Надто чудного, щоб бути подібним на людину, і надто великого, щоб бути тотожним комашині — — Якщо цей Комаха і був людиною, то якоюсь іншою, не такою, як уся решта. Попри всю свою грузьку, тяжку масивність, він здавався абстракцією і фікцією«. Абсолютно непомітний перехід від асоціяцій дівчинки до асоціяцій самого автора: »У нього було щось од гомункулюса, колби, лябораторії, од леґенди про Фавста, од плянківських теорій, до химер, ілюзій, схем і формул. Ані його величезне тіло, ані його червоне, голене, подібне на шматок свіжого м'яса, обличчя не переконували в реальній правдоподібності його існування«. Таким чином, оперуючи то узагальненням, то раптовою конкретизацією, то одним і другим укупі, автор поступово підготовлює читача до такого, приміром, чистого гоголівського опису, в якому з ясновидною конкретністю розгортається мотив, що про нього перед тим була лише згадка (окуляри): »У Комахи була непропорційно велика голова з опуклинами на чолі, а на м'язистому широкому носі він, надто короткозорий, замість окулярів носив складні лінзи, що в них світло розкладалося на геометричні блиски, на трикутники, куби, квадрати, ніби геометризоване світло перетворювалося на математичну схему. Сказати б, носив він свої важкі лінзи не для того, щоб дивитись на світ і людей, а з навмисною метою експериментувати над світлом«.

Портрет Комахи вияскравлюється на початку третього розділу за допомогою динамізації вже знаного перед тим про його зовнішність: »Велике тіло Комахи і його червоне голене квадратове обличчя здавалися купою м'яса. Руки його закінчувались масивними кулаками, що в них легше було уявити молот коваля чи сокиру м'ясаря, ніж тендітне перо вченого. Підлога стогнала й дошки рипіли під його важкими кроками, коли він ішов своїми ногами, взутими в безмірні черевики. Важкий, масивний, волохатий, він здавався абстрактним, вигаданим, безплотним. У цього циклопа не було, не могло бути біографії. Ані його кулаки, порослі густим волоссям, ані його величезні черевики не переконували в реальності його існування. Його червоне товсте обличчя іноді здавалось наївним і простодушним обличчям хлопчика, а іноді, у важких зморшках і в утомній виснаженості, тяжкою машкарою розпусника. Дід з обличчям хлопчика, старий хлопчик, неначе пиятцтво й безсонні ночі зробили його тіло передчасно товстим і грубим. Надто важко було визначити його вік. Іноді він здавався старим, іноді юнаком. Йому можна було дати і 20 років і 50«. Між іншим, цю »машкарність« обличчя Комахи, яка не дає змоги точно визначити його вік, підмітить пізніше і одна з дійових осіб,

Вер, висловлюючи перше враження від знайомства з ним, — гідний авторський засіб: змусити один уявний персонаж говорити про інший уявний персонаж те, що говорить і сам автор, і цим надати конкретності, літературного життя обом.

Дальший розвиток образу Комахи йде лінією розкриття його внутрішнього життя через виточнення звичок і властивостей вдачі: мимохідне підкреслення його іраціональної сутности. »Попри всю свою організовану ретельність, Комаха не був ґарантований од химерних примх і невизначених настроїв«. Нова серія уточнень в описі й дії: Комаха в себе в кабінеті (»вечір, стіл, лямпа«). Думка про дитину, сон. У наступному діялозі з Корвиним вияснюється далі абстрактність уявлень Комахи.

У композицію входять інші персонажі, вони мають відтінювати головного героя, слідують вставні історії, слідують ступенями події.

Вставний епізод з Тасею (ретроспекція). Безпосередньо за цим епізод з невідомою дівчиною, що дає Комасі на вулиці пакунок: тут уперше читач дістає уявлення про »прогалини в пам'яті« героя. Портрет Вер і, як відсвіт, деталізація образу Корвина. Історію Вер подано як суцільний фільм-хроніку, лиш де-не-де з легкими авторськими іронічними коментарями, а розмови Вер і Корвина відбуваються ніби в атмосфері італійського треченто, з його радісним цинізмом, з його простацькою куртуазією, з його закоханістю в мистецтво, з його емансипацією гарної жінки, з його »безсоромними« темами в сальонах під рожевим небом Тоскани. — Подорож до Кам'янця (Могилева). В десятому розділі дається сума людей і доби. З наступного розділу — знову дія: знайомство Комахи з Вер, при чому автохарактеристика Комахи в розмові з Корвиним, яка передує цьму знайомству, видається літературно невдалою (герой так »голо« говорить про себе те, що досі про нього говорив автор та інші персонажі!), але в наступній сцені в кафе невдалість авторського засобу вже здається умовною з огляду на введення в дію того несподіваного темпераменту, темпераменту подвижника, що його виявляє Комаха, який, як це тепер стає ясно, дуже багато про себе знає такого, чого в ньому й підозрівати не можна було. — Блискуча сцена на вулиці (зустріч Комаха — Вер). Не менш блискуча сцена з музикуванням Баха (Вер у фотелі в Комахи) — —

І ось образ героя доходить апогею: Комаха зокохується. »Я« переходить у »Ти«. Ізольованість розгортається в космос.

8

ПРИРОДА І ВИНЯТОК

Якщо йдеться про проблему неповторного в літературі, то це означає, що трафаретній вимозі узагальнення протиставляється вимога витворити образ винятку. Образами винятку в великій літературі є Дон Кіхот, Гамлет і Народній Малахій, Осьмаччин Свирид Чичка і Косачів Юрій Переможець. Образ винятку це те, що протибором здіймається в суспільстві злежалого побуту й засушених понять, в оточенні вреґульованих емоцій і мертвих релігій. Образ винятку вирушає на бій з вітряками, виправляється в подорож по »голубі мрії«. Образ винятку не дає людській історії заснути, він будить життя і спричинює літературні революції.

Що Комаха це щось більше за тип, тобто — що він є неповторний образ, образ винятку, про це свідчить уся сукупність авторських засобів, яка узагальненням і одночасною конкретизацією, розгорненим образом і нагнітанням ритму виводить героя з меж типізації у сферу несподіваної одноразовости. Типові риси, зростаючи, починають заперечувати свою типовість. Відштовхуючись від так званого реалізму, автор доходить до ґротеску, тобто, до того найвищого, чого може досягти мистець, творячи образ неповторности: такого сполучення барв і ліній, де нице зростається із звисоченим, а смішне з трагічним, де діють закономірності вищого порядку, ніж ті, що діють в освячених хрестоматіями літературних жанрах.

Ґротесковість Комахи, разом з автором і читачем, відчуває і героїня, Вер, вона бо раптом усвідомлює, що Комаха належить до тих високо оцінюваних нею »несподіваних випадків, речей і людей«, що »вміють зробити свої слова й вчинки неподібними ні на що« (підкреслення наше. Ю. К.). Звернімо, наприклад, увагу, як цей людський виняток рухається по вулиці: »Ішов він не серединою тротуару, а коло будинків. Ішов він не просто, а тикаючися, зиґзаґами, ніби плутав, ніби блукав. Через кожен крок він упирався в будинок, а потім, зробивши кілька кроків уперед і вбік, знов опинявся перед будинком. Будинки, паркани, палісадники, стіни, дерева, тумби, ліхтарі вперто перешкоджали йому йти, хоч він і намагався йти боком, щоб їх не зачепити«. Це взагалі він так ішов. А ось у даному випадку: »Він спинився коло вікна брудної бакалійної крамнички і уважно розглядав трухлявий мотлох, виставлений на вікні — — Ковінькою, що була в нього в руках, він навіщось постукав по стовбуру дерева. Він покликав собачення, яке бігло, і кинув йому шматок хліба«.

Це йде той трагікомічний Чарлі Чаплін, проти якого повстають речі і який повстає проти речей. Це йде персонаж із того чудодійного світу, де речі заперечені в своїй істоті, де закони тяжіння перестають існувати, поступаючися місцем перед законами якоїсь цілком відмінної закономірности, де виростають нові речі, що і нагадують щось речовисто вловне, і, водночас, »неподібні ні на що«. Як отой »образ каменя, що має вигляд шматка жиру, виростає до величезного в моєму мозку« (Майрінк, »Ґолем«), так і тут речі, виявнюючись, виростають у безмежність, творять атмосферу казки, але завжди надзвичайно особистої казки, в якій люди пізнають один одного через звуки музики (»Без ґрунту«) і зустрічаються на вулиці саме тоді, коли цього вимагає ритм казки (»Доктор Серафікус«).

Бо природа людини полягає в тому, щоб заперечити природу і створити казку. В усіх періодах історії і в усіх приватних випадках дії людської, чи тоді, коли йшлося про опанування світу стрункою логікою тотемічних понять, чи тоді, коли зброєю людини був містичний міт про божество, що вмирає і воскресає, чи тоді, коли людство увірувало у всевладну силу розуму і наукового позитивного знання, чи тепер, у наш вік ґльобальних експериментів над цілими суспільствами й народами, у вік технічної казки про людину, що змінює обличчя планети, в усіх виявах людського чину, чину із знаком плюс чи із знаком мінус, завжди людство прямує до міту про людину-деміюрга, людину, що із шматків розбитої об'єктивної природи, подоланої навколо і подоланої в душі людській, творить новий світ за власним смаком і вподобою.

Людина проти природи навіть тоді, коли вона врочисто деклямує своє максимальне наближення до природи. Жан Жак Руссо і Фрідріх Ніцше обидва були »за природу«, але їхні ідеали при накладанні не суміщуються, бо кожен із тих »образів природи« творила суб'єктивна уява людини. »Советский простой человек« — це результат надзвичайно скомплікованої системи щоденного витонченого заперечення об'єктивної природи в усіх її можливих виявах. І Комаха-Серафікус теж, »замість спрощувати взаємини, слова, життьові стосунки й почуття, — — ускладняв найпростіші речі«.

Антинатуралізм це найістотніша притаманність кожної творчої людини, тобто, людини, яка будує образ світу, байдуже де — в дійсності, в уяві чи в мистецтві. Тим то натуралізм може бути мистецьким стилем — на коротку мить — тільки в тих парадоксальних епохах, коли »природою« мистецтва стає лінія найменшого спротиву: пасивна епігонада якогось »неприродного« стилю: клясицизму, романтизму абощо. Тоді натуралізм набуває вигляду чогось, що протестує проти канону. Ім'ям природи він узаконює нову умовність, проти якої негайно ж озброюються нові свобідні стилі, щоб поставити мистецтво знову з голови на ноги, щоб повернути мистецтву назад його зганьблене царство. »Доктор Серафікус« був цим мистецьким протестом двадцятих років проти натуралізованих у літературі »тихих верб«. Він лишився ним і досі, поки естетика »тихих верб« не зрушена в своїй основі — в психіці українського масового читача, — хоч за це двадцятиріччя обидва табори, новаторський і консервативний, зазнали таких катастрофальних струсів, що взаємини між ними можна хіба тільки умовно ототожнювати з тими, які були двадцять років тому.

9

РАЦІОНАЛЬНЕ ТА ІРАЦІОНАЛЬНЕ

Можна погодитися з В. Державиним, що прогалиною в історії української літератури є те, що вона не мала нормального періоду високорозвинутого клясицизму. Але на прикладі »Доктора Серафікуса« можна пізнати якісь своєрідні для української літератури можливості — відмінні шляхи, небувалі жанри, — що могли б тут розвинутися, навіть якби наша література в своєму розвиткові оминула канонізоване історією европейських літератур чергування стилів. Один критик, який ознайомився з »Серафікусом« у машинописі, висловив своє враження так: »Прекрасна річ, але не розумію, для чого вона написана«. Про твір, що належить до клясицизму, таке судження винести органічно неможливо, бо який би не був плаский і блідий твір, сама сутність цього стилю завжди вкладає в нього раціональну мистецьку доцільність. Судження критика — яскраве свідчення того, що творчість В. Домонтовича ніколи до клясицизму не належала — ні тут, у »Серафікусі«, де сполученням різних манер накреслено лиш контур якогось евентуального раціоналістичного романтизму з багатопляновим ґротеском як основним засобом виразности, ні в пізнішому »Без ґрунту«, де розвинуто діялектично-синтезуючу манеру нагнітання образу до переходу в безмежність, ані в новелях.

У »Серафікусі« справді зяє отвір, як у будівлі без даху. Питання про можливості людського інтелекту в опануванні природи тут полишено відкритим. Але зате стверджено — і в цьому раціональна доцільність роману — стверджено в конкретному, неповторному, винятковому образі людини конкретної української доби двадцятих років, стверджено, що інтелект цієї людини не був і не

міг бути готовий до боротьби з об'єктивною природою, бо був однобічний, був »функціональний«, був гіпертрофований у »мистецтво приміток«, був ізольований від інших індивідуальностей, які, на вищому щаблі самоусвідомлення, складають високорозвинену людську спільноту, звану в сукупності нацією. Цей інтелект був ще тоді »без ґрунту«, як на своєму хуторі перебував »без ґрунту« і Народній Малахій.

Але водночас — і в цьому іраціональна доцільність роману — автор »Серафікуса« методою свого образного мислення розкриває в неповторному українському інтелекті двадцятих років отвори у сферичну безконечність просторів і часів. Ізольованість розточується в універсальному. Крізь побут, зразкований романами Анрі де Реньє, сяє образ космічного буття людини. За церобкопівського книжкою і камізелькою фірми Бернгард Альтман чути теплий подих вселенної.

Юрій Корибут

DOCTOR SERAPHICUS

RESUMÉ

The novel „Doctor Seraphicus" (1929) by V. Domontovych had its roots in the 20s, when complex sociologic and ideologic processes interlaced mutually in Ukraine. The novel presents the layer of the scientific and artistic intelligentzia, which was sunken in a specific, narrowed world of thoughts and feelings and was devoid of a contact with the people and the real life. The central figure, Doctor Komakha, an idealist and dreamer, gradually grows in the readers imagination to a tremendous grotesque, to a homunculus phantasmagory. He fosters the idea to create human beings without women, and finally becomes a victim of a common passion to an excentric woman Ver.

V. Domontovych is the author of the novels: „The Girl with a Little Bear" and „Torn off".

✱

Le roman de V. Domontovytch „Doctor Seraphicus" (1929) nous transfert aux vingtièmes années de notre siècle, lorsqu'en Ukraine les processus sociaux et idéologiques s'entrelaçaient. Dans son roman, l'auteur nous présente la couche sociale des

intellectuels, travailleurs de la science et de l'art, enfoncés dans leur monde spécifique des pensées et des sentiments, éloignés du peuple, de la vie réelle. Le personnage central, le docteur Komakha, un idéaliste et rêveur, croît progressivement dans la fantaisie du lecteur, pour devenir une grotesque colossal, une fantasmagorie homunculoïde. Il conçoit l'idée de la production des hommes sans l'intermédiaire de la femme, mais enfin il devient la victime d'une simple passion humaine, par l'amour d'une femme excentrique — Ver.

V. Domontowych est l'auteur des romans: „La petite fille avec l'ourson", „Sans fondement".

„Doctor Seraphicus", Roman von V. Domontovytsch, führt uns in die 20er Jahre des laufenden Jahrhunderts, als in der Ukraine die kompliziertesten sozialen und weltanschaulichen Prozesse vor sich gingen. Im Roman wird die Gesellschaftsklasse der Intellektuellen, Wissenschaftler und Kunstschaffenden dargestellt, die in ihrer spezifischen Gedanken- und Gefühlswelt vertieft, weit von dem Volke und weit von dem realen Leben entfernt war. Die Hauptgestalt des Romanes, Dr. Komacha, ein Träumer und Idealist, wächst allmählich in der Phantasie des Lesers zu einer grandiosen Groteske, einer Homunculus-Phantasmagorie, aus. Er erfindet die phantastische Theorie der künstlichen Menschenerzeugung, wird aber schließlich Opfer einer gewöhnlichen menschlichen Leidenschaft, der Liebe zu Ver, einer exzentrischen Frau.

V. Domontovytsch ist als Verfasser der Romane „Mädchen mit dem Bären" und „Ohne Boden" bekannt.

ЗМІСТ